

Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar

Aykut Çoban

Yıllardır Batı solunda saygın bir yeri olan *New Left Review*'un ikinci serisinin ilk sayısına bir sunuş yazısı yazan Perry Anderson (2000: 13-9), kapitalizmin günümüzdeki konjonktüründe sol cephede iki tür tepkinin bulunduğunu saptar: Birinci tepki, kapitalizme intibak etmektir. Kapitalizmin kalıcı olduğu anlaşıldığına göre, sol onunla barış yapmalı ve uzlaşmalıdır. İkinci tepki teselli bulmaktır. Burada, siyasal duruşta bir değişim olmaz, ama yüz yüze gelinen kapitalizm gerçeği karşısında, karşıt süreçlerin önemini abartmak, imgesel aktörlere geçerliliği bulunmayan potansiyeller yüklemek gibi üzüntüyü azaltacak teselliler aranır. Bu saygın derginin kendisini konumlandığı yer ise, ikisini de kabul etmeyen bir duruş olarak “uzlaşmaz gerçekçilik” kavramında ifadesini bulur. Birkaç paragraf sonra uzlaşmaz gerçekçiliğin, sermaye karşısında tarihsel bir yenilginin açıkça kayıt altına alınması anlamına geldiğini görürüz. Anderson'a göre, bu öyle bir yenilgidir ki, Reformasyon'dan bu yana ilk kez dünya yüzeyinde herhangi bir anlamlı muhalefet kalmamıştır artık. Geriye kalan tek şey, dünya tarihinin en başarılı ideolojisi olarak neoliberalizmdir. Uzlaşmaz gerçekçiliğin payına düşen de bu muzaffer ideolojiyi izleyen görüşlere kapılarını açmaktır.

Hiç gecikmez, kapitalizmin yerini alacak bir alternatif peşinde koşmayı us dışı ve tarih dışı olmakla eleş-

1| Bu yazının genelinde küreselleşme ve neoliberalizm sanki birbirinin yerine kullanılıyor gibi bir izlenim ortaya çıkıyorsa, bunun nedeni yazının tartışma konusu ile bağlantılıdır. Teorik ve pratik düzeyde küreselleşme karşıtları, zaman zaman bu ikilinin ikisine birden ya da kimi zaman birine kimi zaman da ötekine bir karşıtlık durumu sergilemektedirler.

tiren görüşler derginin sayfalarında yerlerini almaya başlar. Örneğin, Jeffrey Isaac'ın (2000: 113-115) savunduğu görüşe göre, sömürü ve yabancılaşmanın olmadığı bir safdil gelecek düşü kurmak artık söz konusu olamaz. Siyasal ve ekonomik değişikliklerin ve toplumsal bölünme nedenlerinin sınıfa indirgenemezliği'nin görülmesiyle ve bir öğrenme süreciyle anlaşılmalıdır ki, kapitalizme karşı olmak, pratikte karşılığı olmayan, tümüyle değersiz bir duruştur. Kapitalizmin eşitsizlik gibi yan etkilerini gidermek için etik ve siyasal açıdan uygulanabilir tek seçenek, sorun çözme tekniklerini esas alan "demokratik siyaset" ya da "demokratik bir pragmatizm" dir.

New Left Review'un, neoliberalizmin ve küresel kapitalizmin mutlak zaferine işaret eden yeni koşullara solun uyum sağlamak dışında yapacak bir şeyinin kalmadığını ilan ettiği bir ortamda (Kagarlitsky, 2000: 128), dünya, hem teoride hem de pratikte bir muhalefetin yükseliyor oluşuna tanıklık etmektedir. Bu muhalefet önemlidir; çünkü muhalefet olgusunun kendisi bile kapitalist yapı, kurum ve süreçlerin, bunların eşitsizlik, yoksulluk, acımasızlık, barbarlık, yabancılaşma gibi etkilerinin insanlığın kaderi ve arzusu olmadığını kanıtlar. Bununla birlikte, bu durum, muhalefetin kimi açmazlarını göz ardı etmeyi ve eleştiriden bağışık kılmayı gerektirmez. Bu yazının yapmaya çalıştığı, yükselen muhalif dalganın önemini bir öncül olarak kabul ederek neoliberalizme ve küreselleşmeye teslim olmayı reddeden perspektifleri tartışmaya açmaktır. Hemen belirtmek gerekir ki, yazı, neoliberalizm/küreselleşme¹ karşıtı muhalefeti konu ve içerikçe tüketen bir kapsama sahip değildir. Yazının teorik ve pratik olmak üzere iki düzeyi ve tartışmayı yürüttüğü üç boyutu bulunmaktadır. Seçilmiş teorik-siyasal yaklaşımlar (özellikle Bourdieu, Hutton ile Hardt ve Negri) ile küresel bir eylem pratiği olarak Seattle protestosunu ele alan iki düzeyli ve eleştiriye odakladığı üç nokta ekseninde örülen bir tartışmayı amaçlamaktadır.

Ön plana çıkarttığı birinci tartışma noktası, küreselleşmeye muhalefetin, karşı çıktığı küreselleşme tezlerinin belirsizliğinden (*indeterminacy*) ve yer yer onun tezlerine eklenmekten kendisini kurtaramamış olmasıdır. Bununla bağlantılı olarak ikincisi, devlete ilişkindir; devlet ya küreselleşmenin kurbanı ve kurtarıcısı olarak görülmekte ya da hiç gündeme alınmamaktadır. Üçüncüsü ise, sunulan alternatif siyasa önerilerinin açmazlarıdır. Bir bakıma, muhalefetin sunduğu olanaklar, bu üç noktada ortaya çıkan sınırlılıklar suyunu boğulma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

1. Neye Karşı?

Küreselleşme olarak anılan süreç; gerek etkileriyle, gerekse hakkında söylenenlerle gündelik yaşamımızın neredeyse ayrılmaz bir parçası oldu. Görünen o ki, 1970’lerde yapısalcılığın, 1980’lerde “post”un (post-modernlik, postmateryal değerler, postfordizm gibi) ezici gücünden çok daha etkilidir 1990’lar ve sonrası- nın küreselleşme kavramı. Bununla birlikte, üzerinde bu kadar çok konuşulmasına karşın küreselleşmenin ne olduğu hâlâ tartışmalı bir konudur. Küreselleşme, sermaye akışkanlığı, yatırımların, malların, hizmetlerin ve paranın küresel hareketliliği, ekonomilerin bütünleşmesi, küresel pazar, ulus-devlet sınırlarının ortadan kalkması, ulus-devletin çöküşü, çokuluslu şirketlerin küresel etkinlikleri, toplumsal ilişkilerin dünya çapında yoğunlaşması, insanların küresel hareketliliği, küresel sivil toplumun ortaya çıkışı, küresel kültürün doğuşu, tüketim kalıplarının küresel birörnekliliği, ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığın artması, iletişim ve bilişim sistemleri ağlarının varlığı, bilginin küresel akışkanlığı, paylaşılan çıkarlar, küresel ve ortak sorunların farkına varılması, küresel bilinçlilik, küresel kimlik ve küresel siyasalar ile küresel kurumların işlevselleşmesi vb. olarak ifade edilmektedir. Bunların her biri tek tek, üçlü-dörtlü gruplar halinde ya da hepsi birden küreselleşme olarak sunulmaktadır.

2| Burada söylendiğinden farklılaşan biçimde, Peter Marcuse (2000: 23) 'küreselleşme teriminin çamura batmış kullanımının nedeni etkiden ayırma çabasını sis altında bıraktığını' belirtmektedir.

Buradaki sorun, küreselleşmenin çok sayıda süreci, dinamiği ve ölçeği tek bir potada erittiği savından kaynaklanmamaktadır. Başlı başına bir süreç çok sayıda olguyla ilişki içinde olabilir. Asıl sorun, bu ilişkiselliğin açıklığa kavuşturulmaması ya da kusurlu ve yanıltıcı ilişkilendirmeler yapılması ve etkilerin neden, nedenlerin etki gibi gösterilmesi ile bağlantılıdır.² Örneğin, sermaye akışkanlığından emeğin serbest küresel hareketliliğine sıçranmakta, bilişim ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, teknolojik belirlenimcilikle, küreselleşmenin nedeni sayılmakta, teknolojik yeniliklerin özgürleştirici üretim ilişkilerini yarattığından söz edilmekte ve böylece teknoloji=küreselleşme=özgürleşme formülü yazılmakta, paylaşılanın kimin çıkarı olduğuna bakılmadan insanlığın ortak çıkarına hizmet edecek küresel iktidar kurumlarının kuruluşuna demir atılmakta, toplumsal ve ekonomik ilişkilerde küresel ölçeğin önem kazanmasından ulusal ölçeğin geçersiz hale geldiği sonucuna ulaşılmakta ve küreselleşme ile devletin çöküşü arasında doğrusal bir hat çizilmektedir. Bir süreci niteleyen küreselleşme sözcüğünün barındırdığı çokanlamlılık, çok sayıda farklı şeyi sözde açıklar gibi görünürken belirsizleştiren çoklu anlamlar yumağına dönüşmüştür. Küreselleşmeye karşı olmak, onun hangi anlamı bağlamında bir karşıtlıktır?

1.1. Anlam Karışıklıkları

Teorik düzeyde daha kapsamlı bir çözümleme arayışında olanların çabası, küreselleşmeyle ilgili bir netleştirme sağlamak bir yana anlam karışıklığını (*ambiguity*) daha da derinleştirmektedir. Küreselleşmenin teorik nesnesi olarak "hem dünyanın sıkışması hem de bir bütün olarak dünya bilincinin yoğunlaşması" görüşü ileri sürülür (Robertson, 1992: 8). Bir başka deyişle, "idealist" bakış açısından küreselleşme, dünyanın kendinde oluşundan kendi için oluşuna doğru evrilmesi sürecidir; bu süreçte, küresel bilinçlenme dünyayı küresel kılmıştır (Robertson, 1992: 55). Benzer bi-

çimde, küreselleşmeyi, ilişkilerin sembolik alanının küreselleşiyor olması ile açıklayan teorik yaklaşımlardan söz edilebilir. O kadar ki, “ekonomi ve siyasanın kültürelleştikleri ölçüde küreselleştikleri” iddia edilir (Waters, 1995: 9). Buna karşılık “realist” bakış açısından, küreselliğin maddi güçlerinin ve insan ilişkilerinin küresel karşılıklı bağlanmışlığının küresel bilinçlenmeyi, böylece de küreselleşmeyi mümkün kıldığı savunulmaktadır (Albrow, 1996: 84-5). Bir yandan küreselleşme, modernliğin (*modernity*) uzantısı, evrimi ve sonucu olarak tartışılırken (Giddens, 1990), öte yandan tam tersi bir yaklaşımla onun modernliğe bir meydan okuma olduğu ifade edilir (Albrow, 1996). Küreselleşmenin hem modernlikle hem de postmodernlikle ilgisinin olduğu (Robertson, 1992) ve “küresel modernlikler”den söz etmeyi haklı kılacak nedenler bulunduğu da (Featherstone, Lash ve Robertson, 1995) iddia edilmektedir. Kimi teorisyenler küreselleşmeyi “zaman-mekân sıkışması” (Robertson, 1992), kimileri de “zaman-mekân uzaklaşması” (Giddens, 1990) olarak ele alırlar. Bir başkası, küreselleşmeyi, ulusötesi ekonomik, siyasal ve kültürel-ideolojik pratikler çerçevesinde ele alıp tartışır (Sklair, 1995). Küreselleşme sürecinin tarihsel olarak ne kadar geri gittiği, beş yüzyıl önce mi, 1945 sonrası mı, 1960’lı yıllarla birlikte mi başladığı, yoksa Paul Hirst ve Grahame Thompson’un (1996) iddia ettiği gibi, eğer gerçekten küreselleşmeden söz edilecekse 1900’lerin başında dünyanın bugün olduğundan çok daha fazla küreselleşmiş mi olduğu, küreselleşme teorilerinin tartışmalı konuları arasındadır.

Belirsizlik ve anlam karışıklığı küreselleşme teorisyenleri tarafından da vurgulanmaktadır. Örneğin, Roland Robertson (1990: 60), açıklamaya giriştiği küreselleşmenin tarihsel aşamalarının daha fazla kanıt gereksinim duyduğunu kabul ederken, Leslie Sklair (1995: 42) kendi teorisinin sacayaklarından biri olan “kültürel-ideolojik ulusötesi pratiklerin” görgül ola-

rak kanıtlanmasının zorluğuna değinip bunun daha çok kavramsal bir araç olduğunu söyler. Yepyeni bir çağ olarak “küresel çağın” geldiğini müjdeleyen Martin Albrow da (1996: 90-3), küresel olanın, astronomi, jeoloji ve biyoloji bilimlerindeki kullanımdan farklı olarak, toplum ve kültür alanında belirsiz bir metafor olduğunu belirtir.

Artık yeterince açık olmalı; küreselleşme teorilerinden çıkan sonuç, gözleri görmeyen bir kişinin fil betimlemesinden çok da farklı değildir. Durum buysa, küreselleşme karşıtlığı, neye karşı karşıtlık oluşturulduğu bağlamında ciddi sorunlarla karşı karşıya demektir. Birinci olarak, küreselleşme karşıtı olmak ifadesinin kendisi oldukça sorunludur. Karşıtlık kurulan şeyin teorik nesnesini saptamak konusunda yandaşlarının yaşadığı zorluklar, ister istemez kavram olarak küreselleşme karşıtlığını sorunlu kılmaktadır. İkinci olarak, küreselleşme ile ilgili kafa karışıklığı savunucuları tarafından bile kabul edilmişken, karşı çıkanların kendilerinin neye ya da nelere karşı çıktıkları noktasında aşmaları gereken güçlükler var demektir. Üçüncü olarak da, küreselleşme tartışmaları olguların, süreçlerin ve dinamiklerin kusurlu ve yanıltıcı bir biçimde ilişkilendirilmesi temeli üzerinde yükselmişken, küreselleşmeye karşı olmanın neye karşı olmak anlamına geldiğini analitik olarak saptamak kolay değildir.

Bu son paragrafın yönetsel bir yanılgıyı barındırdığı ileri sürülebilir. Bunun savuşturulması için bir parantez açmak zorunlu görünmektedir. Alain Lipietz’in (1987: 9; ayrıca Keyman (2002: 41-2) tarafından da tartışılan) yapısalcılıkla ilgili olarak yaptığı uyarıdan çıkarımda bulunarak şöyle bir eleştiri getirilebilir: Küreselleşme ile ilgili olarak yukarıda saptanan belirsizlikler, kavramın kendisinden türetilmekte ve küreselleşme sürecinin somut gelişmeleri bu belirsiz olduğu söylenen kavramın isterlerine bağlı kalınarak ele alınmaktadır. Bu eleştiriye karşı savunma siperi oluşturmak zor olmayacaktır. İlk, yukarıdaki saptamaların

ortaya koyduğu gerçek şudur ki, bir kavramın yandaşlarınca olduğu kadar karşıtlarınca da bu yaygınlıkta ve neredeyse her şeyi niteleyen biçimde kullanılması, belirli bir anlam örüntüsüne göndermede bulunmaya ve neredeyse herhangi bir şeyi düşünmeye bile izin vermeyecektir (Althusser, 1990). Sonra, ne belirsizlik ve anlam karışıklılığı yalnızca kavrama, ne de çelişkiler yalnızca onun kullanımına özgüdür; süreci çözümleme iddiasındaki teoriler de çatışmalıdır, çelişiktir ve sürecin ne olduğuna ilişkin belirsizlik üretmektedir. Dahası, küreselleşme bağlamında kurulan, süreçsel gerçeklikler arası ilişkilendirmeler, gerçekçi bir serimlemenin uzağında ve yanıltıcı oldukları için belirsizleştirici bir öze sahiptir. Örneğin, aşağıda tartışıldığı gibi, küreselleşme ile devletin sona ermesi arasında doğrusal bir ilişki yoksa, küreselleşmeye karşı çıkmak için kapitalist devleti savunan perspektif kusurludur demektir. Son olarak, aşağıda kanıtlarıyla gösterileceği gibi, aktörler ve süreçler düzeyinde küreselleşmeye karşı olanların neye göndermede buldukları konusu açık değildir. Yukarıdan küreselleşmeye karşı aşağıdan küreselleşme (küreselleşme isteniyor ama yukarıdan olmasına mı karşı çıkılıyor?), “yağmacı küreselleşmeye” karşı insan yüzlü küreselleşme (Falk, 1999), küreselleşmenin demokratikleştirilmesi, alternatif küreselleşme, küreselleşmeye karşı devletin güçlendirilmesi vb., bunun işaretleridir.

Küreselleşmenin devleti çökerttiği tezi (eleştirisi için örn. Savran, 1996) ileri sürülerek küreselleşmenin açıklanmasında ortaya çıkan yukarıda işaret ettiğimiz belirsizlikler sözde giderilmeye çalışılır. Bir başka deyişle, küreselleşmenin ne olduğunu anlamamız için, onun bir sonucu olarak ulus-devletin öldüğü olgusuna bakmamız gerektiği salık verilir. Küresel olan ile ulusal olan arasında sanki kaçınılmaz bir çelişki olmak zorundaymış gibi bir yaklaşımdan hareket edilir. Sermayenin hareketliliğinin, ekonomilerin küresel bütünleşmesinin ve küresel ekonomik ilişkilerin sonucu olarak,

ulus-devlet sınırlarının kevgire döndüğü, ulusal ekonomi siyasalarının uygulanamaz hale geldiği, ulus-devlet egemenliğinin sona erdiği ve sonuçta devletin işlevsizleşerek sönmüldüğü iddia edilmektedir (örn. Ohmae, 1993; Naisbitt, 1994; Albrow, 1996). Karşıt kimi yaklaşımlarda, bu türden küreselleşme tezlerine inanılıp eklemelendiğini, öte yandan da siyasal açıdan bu tezlere karşı çıkıldığını görürüz. Küresel rekabetin usdışı ve yıkıcı güçlerini ve etkilerini gidermek için devletin etkin bir biçimde ulusal ekonomileri yönetmesi gerektiği savunularak devlete sahip çıkılır (örn. Bienefeld, 1994; Hirst ve Thompson, 1996). Burada, devletin yok edilmekte olduğu öncülünden hareketle, aslında onun ne denli önemli olduğu gösterilmeye çalışılır. Bir yandan, devlet, aslında varolmadığı söylenen küreselleşmenin bir kurbanı olarak ele alınırken, öte yandan konumuna sahip çıktığı ölçüde küreselleşmenin karşısında siyasal bir kurtarıcı olarak görülür.

1.2. Karşıtlık Eksen: Teorik Düzey

Bu “kurban-kurtarıcı perspektifini”, kurtarıcılık yönünü ikinci bölüme bırakarak, daha yakından ele almakta yarar var. Fransa’da son yıllarda küreselleşme karşıtlığının simgelerinden biri durumuna gelen ve 23 Ocak 2002’de yitirdiğimiz Pierre Bourdieu’nun yaklaşımı, buna iyi bir örnektir. Bourdieu’nun (1998) yaklaşımında yer yer küreselleşmenin yer yer de neoliberalizmin devlete yönelik tehditleri dile getirilir. Bu tehditlere karşı çıkmak gerektiği vurgulanır. Yapıtının Fransızcasının altbaşlığı, direnişin, neoliberalizmin istilasına karşı olduğuna işaret eder. Kitapta bir araya getirilen konuşma ve yazılara bakıldığında ise, önce, direnişin en azından üç boyutunun bulunduğu, ama sonra bunların refah devletinin savunulması ekseninde birleştiği görülür. İlk boyut, bir uygarlığın yıkılmasına karşı olmaktır. İkinci boyut, kendisini tek gerçek olarak dayatan, neoliberalizm ve barbarlık dışında bir alternatifin bulunmadığı savını yayan neoliberalizme karşı direnmektir. Üçüncüsü de, bir mit, güçlü bir söy-

lem olan küreselleşmeye karşı olmaktadır. Bunlara karşı çıkılmalıdır çünkü kamu hizmetinin varlığı ile ilişkilendirilmiş, eğitim, sağlık, kültür, araştırma, sanat ve çalışma haklarının bulunduğu refah devletinin kazanımlarına karşı sürdürülen savaşların cephaneliği olan küresel rekabet, verimlilik, esneklik vb. gibi gerçek dışı gerekçelerle bu haklar tırpanlanmaktadır (Bourdieu, 1998: 24-6, 34-6).

Bu noktada, ilkin, Bourdieu'nun yaklaşımı ile ilgisi bulunan küreselleşme karşıtlığı ile ilgili bir başka karışıklığı gösteren bir saptamayla işe koyulmak gerekir. Bu, küreselleşme süreci ile neoliberal program arasında eğer bir ilişki varsa bunun açıklıkla gösterilmemiş oluşudur. Küreselleşmenin bir süreç ve bir ideoloji olduğu yaygın bir görüştür. İdeolojisinin, küreselleşmeyi kaçınılmaz, alternatifi olmayan ve arzulan bir süreç biçiminde sunduğu haklı olarak vurgulanır (örn. Başkaya, 2001: 13; Beşeli, 2001: 61). Küreselleşmenin, kapitalizmin “içinde çırpındığı genel bunalımı aşmak üzere sürdürüldüğü bir ekonomik-toplumsal program” olduğu söylenir. Bu programın tarihsel başlangıcı olarak da, Reagan ve Thatcher'in uygulamaya koyduğu yeni-sağın [neoliberalizmin] yükselme dönemi gösterilir (Kürkçü, 2001: 24). Bu durumda, küreselleşme ideolojisi (*globalism*) ile kapitalizmin maddi yapıları arasında ve bu ikisiyle neoliberalizm arasında bir ilişkinin bulunup bulunmadığı konusunun tartışılması gerekir. Bourdieu için de neoliberalizm, düşünceler alanına özgülenmiş bir doktrin olmaktan daha fazlasıdır; toplumun yeniden inşasına yönelmiş siyasal bir eylem programıdır; toplumsal siyasalar alanını devletin terk etmesi türünden pazar ekonomisi teorilerinin toplumsal yaşamda kurumsallaştırılması çabasıdır. Ama, neoliberal programın müdahalesinin gerisinde yatan sınıf ilişkileri ile ekonomik yapıdaki değişikliklerin ayrıntılı bir çözümlenmesine girilmez. Sanki, bir ideoloji, maddi yapıları kendi isterleri doğrultusunda değiştirip dönüştürmektedir. Bir başka deyişle, küre-

selleşme olarak adlandırılan kapitalist ekonomideki maddi değişiklikler ile neoliberal program birbiriyle ilişkilendirilmiş değildir. Bu ilişki tartışılmadığı ölçüde, “dönüştürmek istedikleri topluma dışsal olan elitlerin dayattıkları bir program olarak neoliberalizm” görüşü ile karşı karşıya kalırız (Callinicos, 1999: 86-90).

Bourdieu'nun (1998: 100-2), neoliberalizmin devlete yönelik tehditleri arasında saydıkları şunlardır: Kârlarını çoklaştırma peşinde koşan sermaye sahiplerini dizginleyecek yönetsel ve siyasal engellerin kaldırılması, ulus-devletin ekonomik serbestlik taleplerine boyun eğmesi, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi ve refah devleti harcamalarının azaltılması. Ama bu görece geniş sayılabilecek devlete yönelik tehditler, kamu düşüncesi ile bağlantılı bir biçimde ele alınan devletin tahrip edilmesi görüşüne indirgenir. Bourdieu'ya göre, evrensel kamu düşüncesinin deposu olmak, toplumsal kazanımların mevzisi olarak refah devletine (toplumsal devlete) gönderme yapar. Sonuçta neoliberalizmin ve küreselleşmenin devletle ilişkisi, refah devleti ile olan ilişkilendirmeden ibaret kalır. Devletin, toplumsal devlet uygulamalarının ötesindeki alana, piyasaya, pazara müdahalesinin ve katkısının bulunmadığı ve giderek gerçekten de büzülen ya da sönmülenen bir devlet varmış gibi bir anlayış ortaya çıkar. Bir başka deyişle, devletin ortadan kalktığını ileri süren neoliberalizmin tezi ile koşut bir görüşe ulaşırlır.

Günter Grass da (2002: 71) Bourdieu ile söyleşisinde neoliberalizmin saldırısı ile karşılaşan devletin savunulması gerektiğini ileri sürer. Grass'ın, neoliberalizm-devlet ilişkisini ortaya koyuşu, bir ölçüde küreselleşme tezleri ile dokunmuştur. Ona göre, neoliberalizmin derinde yatan niyeti, kamu düzeninin sağlanması işlevi dışında, devleti tümüyle ortadan kaldırmaktır. Devlet toplumsal alanı düzenleme gücünden, engellilere, çocuklara, yaşlılara, üretim süreçlerinin dı-

şında bırakılanlara ilişkin sorumluluklarından yoksun bırakılırsa ve ekonomi küreselleşme mantığının içinde kaybolursa, Grass'ın toplumdaki beklendiği, devlet marifetiyle toplumsal refah programlarının onarılması için müdahale etmektir. Burada, iki sorun belirir. İlk sorun, aşağıda Michael Hardt ve Antonio Negri'nin yaklaşımında da görececeğimiz, devletin kapitalist sistemdeki rolünü polis gücünün kullanımına indirgemekle ilgilidir. Bu görüş, sanki devletin polislik işlevi dışında toplumsal yaşama başka türden bir müdahalesinin artık kalmadığı gibi bir inanişeye bağlanmıştır. İkinci sorun, kapitalist devletin savunulması ile ilgilidir. Aslında devlet ortadan kalkıyor derken farkında olmadan kastedilen, refah devletinin yok olduğudur. Oysa, devletin savunulması gerektiğini ileri süren görüşlerdeki ortak yan, küreselleşme tezlerine koşut bir anlayışla, genelde devletin yok olduğu görüşünde açıkça ısrar edilmesidir. Bu sayede, küreselleşmeye karşı bir yandan kapitalist devlet genelde savunulmakta, öte yandan da, aşağıda tartışıldığı gibi, topluma sunulan alternatif, sınırlı bir refah devletinin onarılması hedefinin ötesine geçememektedir.

Küreselleşme ile doruğa ulaşan serbest pazar mantığına devletin kurban edilmemesi gerektiğini savunan perspektifin bir başka örneği, Will Hutton'ın görüşlerinde bulunabilir. Hutton (1996: 244-6, 307), Keynesçi siyasaların ve refah devleti uygulamalarının terk edilmesine karşı çıkarak bunların yeni koşullar altında yeniden yapılandırılmasının gerekçelerini ve yollarını tartışır. Ona göre düzenlenmemiş kapitalizm istikrarlı değildir (bu görüş, kapitalizmin düzenlendiğinde içsel olarak krize eğilimli olmadığını ima eder). Keynesçi açıdan, finansal sistem, pazar ekonomisindeki istikrarsızlığın temel unsurudur. Günümüzde finansal hareketlerin hız kazanmasıyla birlikte oluşan finansal piyasalardaki belirsizliklerin, devlet denetimi ile giderilmesi gerekir. Belirsizlik ortamında yatırıma yönelmeyen girişimcinin gelecek beklentilerini tatmin ederek,

3| Yazı boyunca *İmparatorluk*'un Türkçesine göndermede bulunulsa da, zaman zaman İngilizce metin (Hardt ve Negri, 2000) ile karşılaştırmalı bir okumanın yapıldığını belirtmek gerekir.

özel yatırımları toplumsal olarak en uygun düzeye çıkaracak olan hükümet müdahaleleri zorunludur. Devlete düşen rol, para ve maliye politikaları geliştirerek ve finansal piyasaları etkin biçimde denetleyerek ekonominin daha verimli işlenmesini sağlamaktır. Refah devleti uygulamalarından beklenen de, piyasaların işleyişinin sınırlarını çizmek, toplumsal uzlaşmayı sağlamak, ekonominin sağlıklı işlenmesi için işbirliğini koşullayan değerleri kurumsallaştırmaktır. Bir mit olduğu söylenen küreselleşme karşısında ekonomileri düzenlemek ve denetlemek amacıyla ulusal ve uluslararası Keynesyen siyasalar için nostaljik bir çağrı çıkartarak finansal hareketlilik gibi günümüzün ekonomik olgularını siyasal beklentileriyle (Keynesçilik) test eden yaklaşımın örnekleri çoğaltılabilir (örn. Hirst ve Thompson, 1996; eleştirisi için bkz. Harman, 1996). Bu tür yaklaşımların sınırlılıklarına dönmek üzere şimdilik şu kadarı söylenebilir. Keynesçi siyasalar ile refah devleti uygulamalarındaki gerilemeyi kapitalist sermaye birikiminin güncel gereksinimleri çerçevesinde tartışmak yerine, küreselleşmeye ya da onun ideolojisine bağlamak, yanlış ilişkilendirmeler yapmak anlamında küreselleşme retoriği ile ortak bir paydada kısmen buluşmaktır. 1970'lerin hemen başında, soğuk savaş döneminin Keynesçi dünyasında ne diyordu Richard Nixon: “Şimdi hepimiz Keynesçiyiz, hem muhafazakârlar hem radikaller, hem Birleşik Devletler hem de SSCB, aslında herkes kalkınmanın bir çeşit devlet eylemini gerektirdiğini kabul etti” (Wallerstein, 1996: 356). Sermaye açısından bu dönem kapanmıştır.

Devlete sarılan yaklaşımların neye karşı çıktığı yukarıda tartışıldı. Şimdi, mücadelede devleti devre dışı bırakan yaklaşımlar tartışılacaktır. Bu yaklaşımı açık biçimde temsil eden, Michael Hardt ve Antonio Negri'nin (2001) *İmparatorluk* adlı yapıtıdır.³ Öncelikle, Hardt ve Negri'nin yaklaşımının küreselleşmeye karşı olup olmadığı tartışması yapılabilir. Gerçekten de, bu yaklaşımda, küreselleşmenin, ekonomik, siyasal ve

kültürel süreçleriyle yapıları İmparatorluk kavramı altında çözümlenmekte, küreselleşme bir olgu olarak kabul edilmekte ve bu olgunun “çokluğun” özgürleşme potansiyelini geliştirdiği vurgulanmaktadır (Hardt ve Negri, 2001: 33, 68). Öte yandan, aynı yapıtta, İmparatorluğun karşı-iktidarının kurulması için mücadele olanakları ve perspektifleri de araştırılmaktadır. İki yazarın, Genoa’daki protesto eyleminin arifesinde *New York Times*’ın 20 Temmuz 2001 tarihli nüshasındaki görüşleri, Genoa’daki çokluğun eylemini küreselleşmenin şimdiki formuna karşı bir eylem olarak, farklı, yeni ve daha iyi bir geleceğin olanaklı oluşunun işareti olarak değerlendirdiklerini göstermektedir (aktaran Green, 2002: 31). Hardt ve Negri’nin yaklaşımını, küreselleşmenin açtığı temelde alternatif küreselleşmenin inşasına yönelmiş ve “hakim küresel sisteme” karşı bir yaklaşım olarak ele almak yanlış olmayacaktır.

Bununla bağlantılı olarak, bu yaklaşımın sermayeye karşı olup olmadığı konusunda da bir tartışma yapılabilir. Küreselleşme karşıtı muhalefette, sermaye karşıtı ve sermaye ile bir uzlaşma aramak anlamında kısmen onun yandaşı olmak biçiminde bir yarılmadan söz edilebilir. Michael Hardt (2002: 114), Porto Alegre’de toplanan Dünya Toplumsal Forumu’nu değerlendirirken küreselleşme karşıtı iki duruşun varlığından söz eder. Birincisi, ulusal egemenlikçi küreselleşme karşıtı duruştur. Bu, küresel sermayenin egemenliğine karşı bir savunma mevzisi olarak ulus-devletin egemenliğinin güçlendirilmesini savunur. Düşmanı, zayıf devlet denetimi ile kısıtlamalardan kurtulmuş küresel kapitalist etkinliktir. İkincisi ise, egemenlikçi olmayan, alternatif küreselleşme duruşudur. Düşmanı, devlet tarafından bir düzen altına alınmış olsun ya da olmasın, sermayenin kendisidir. Herhangi bir ulusal çözüme karşıdır, bunun yerine “demokratik küreselleşmeyi” çözüm olarak görür. İkinci duruşun siyasal programına sinmiş sınırlılıklarının ele alınması işine zemin hazırlamak üzere, Hardt’ın tanımlamalarıyla ilgili çeliş-

kileri açığa çıkartmakta yarar var. İki duruşun içeriği ile ilgili olarak Hardt'ın değerlendirmelerinin geçerli olduğunu kabul edebilmek için, tanımsal ölçütlerle ilgili sorunları gideren, doyurucu açıklamaları üretmek gerekecektir. İlkin, Hardt'ın yaptığı gibi eğer ikinci duruş sermaye karşıtı olarak nitelendirilebilirse, başkaları yanında sermayenin yayılması olgusuna da karşılık gelen küreselleşme demokratikleştirildiğinde, bu duruş hâlâ, sermaye karşıtlığına dayalı gerçek bir alternatif olarak görülebilir mi? Sermaye, demokratikleştirilmiş bir çerçeveye yayılımını sürdürürken, alternatif küreselleşmenin sermaye karşıtı olduğunu ileri sürebilir miyiz? Sonra, bu alternatifin gerçek bir alternatif sunmadığını düşünüyorsak, yalnızca küreselleşmenin demokratikleştirilmesi bağlamında sermayeye karşı olan bu duruşla sermaye etkinliklerinin kamusal çıkarlar doğrultusunda sınırlanması ve düzenlenmesi ekseninde küreselleşmeye karşı olan birinci duruş arasında gerçekten bir fark bulunduğunu ifade etmek ne ölçüde anlamlıdır? Belirtmek gerekir ki, bu ve benzeri sorunlar Hardt'ın tanımlarındaki teorik kusurlar olduğu kadar, “küreselleşme karşıtı hareket” olarak anılan hareketin içinde yer tutan bu iki duruşla ilgili kısmen pratikte de karşılığı olan çelişkiler ve belirsizliklerdir. Yine de, durumun böyle oluşunun, Hardt'ın açıklamalarının kusurlarını ortadan kaldırmadığı vurgulanmalıdır.

İmparatorluk'un bakış açısından, sermayenin uluslararasılaşmasıyla (“küreselleşme”) devletlerin ulusallığı çelişkisi (Murray, 1971: 85), İmparatorluğun kuruluşu ile ortadan kalkmıştır: “Sermaye kendini dünya piyasasında gerçekleştirdikçe ulus-devlet sınırları bile arka plana kayarak gözden kaybolmaya yüz tutar. ... Demek ki, modern egemenliğin aşkınlığı sermayenin içkinliği ile çelişir. Tarihsel bakımdan, sermaye bu egemenliğe dayanmış ve onun hak ve kuvvet yapılarını desteklemiştir, ama aynı yapılar sürekli ilke olarak sermayenin işleyişi ile çelişir ve pratikte ise, gelişmesini engelleyerek, sermayenin işleyişine engel olur” (Hardt

ve Negri, 2001: 337). Günümüzde artık böyle bir çelişki söz konusu değildir. Küreselleşme karşısında devletin gerilediği, sınırlarının ortadan kalktığı ve egemenliğin İmparatorluğun katmanlarında biçimlendiği gibi saptamaları, artık böyle bir çelişkinin kalmadığının işaretleri olarak okunabilir. Küreselleşme devlet egemenliğini geriletmiştir, ama egemenlik tümüyle ortadan kalkmamış, İmparatorluğun bir dizi ulusal ve ulusüstü organında küresel bir hükmetmeye dönüşmüştür. Bu, herhangi bir mekânla sınırlı olmadığı gibi, geçmiş ya da gelecek gibi bir zamansal sınırı da olmayan, kendini sürekli ve ebedi olarak sunan, tarih dışı bir rejimdir (Hardt ve Negri, 2001: 14-21, 204). Bu rejimde siyaset, “iktidarın küresel düzeyde üretimi hesaplaması ve düzene sokmasının imkânsızlığı” anlamında ölçü dışı bir alan haline gelmiştir. Ölçünün olmadığı yerde devlet de yoktur (Hardt ve Negri, 2001: 361-3).

Emperyal yönetimin işlevini önce tüzel (dar anlamda polislik) olarak ele alırlar. Sonra bu bakışın yetersiz olduğunu belirtep çözümlenmeyi, yaşamın tüm alanlarının kuşatıldığına işaret eden, Foucaultyen kontrol toplumu kavramı üzerinden geliştirirler. Bu çerçevede, şirketler dünyanın biyo-politik yapılaşmasını belirlerken İmparatorluk iktidarı da polis gücünü sunar. Burada, genel olarak, gerek ulus-devletin gerekse emperyal yönetimin rolü polislik, denetim ve disiplin olarak karşımıza çıkar. Disiplin toplumundan, “biyo-politik kontrol” toplumuna geçilince, devlet amacını yitirir ve çöker. İmparatorlukta, toplumsal disiplin ve denetim dışsal bir otoriteyle uygulanmaz, üretim ve yeniden üretim süreçlerine içkinleşmiştir. Böylece, İmparatorlukta polis müdahaleleri ayrıksıdır ve marjinaldir. Sermaye, nüfus, emek, mal ve hizmet hareketliliği, ulusal sınırları yıkmış, devlet gerilemiş ve toprağa bağlı olmayan, dünya egemeni İmparatorluğun kuruluşu gerçekleşmiştir. Bunu tamamlayan bir başka olgu, topraktan kopmuş ve gökyüzünü esas alan iletişim ve bilişim sistemlerindeki gelişmelerin bir yere bağlı olan devlet

egemenliğine saldırması ve onu zayıflatmasıdır (Hardt ve Negri, 2001: 353).

İmparatorluk'un yaklaşımında hem devletin, hem de dolaylı olarak ve paradoksal biçimde İmparatorluğun yönetsel mekanizması, toprak ilkesi ile yapılandırılmış gibidir. Devlet, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası (ülke, *territory*) üzerindeki egemen denetim gücüdür. İmparatorluk ise sınırları ortadan kalkan mekânın bütününe yayılmıştır. İmparatorlukta sınırlar yoktur, dışarıyı yoktur; o, mekânsal bütünlüğü tümüyle kuşatmıştır. İmparatorluk merkezsiz ve topraksız bir yönetim aygıtıdır. Yer olarak egemenliği sınırlayabilen bir dışarıyı artık yoktur. Devletin sermaye birikimindeki önemli rollerini ve görevlerini kenarda bırakan bu yaklaşım, egemenliğin oluşumunda ve kullanımında *territory* kavramına ağırlıklı bir önem yükler. *İmparatorluk*'un teorik besin kaynağı olarak, egemenliği *territory* kavramı ile açıklayan Machiavellici gelenek, onun bir başka esin kaynağı olan Foucault'nun eleştiri oklarına hedef olmuştur. Foucault (1991: 93), Machiavellici geleneğe göre egemenliğin bir *territory* üzerinde ve sonuçta da bu alanda yerleşmiş özneler üzerinde uygulandığını belirtir. Buradan giderek de, *territory*'nin hem Machiavellici prensliğin hem de sağın teorisyenlerinin ve filozoflarının tanımladığı biçimiyle tüzel egemenliğin temel unsuru olduğunu belirtir. Gerçekten de, burada, sağın küreselleşme tezleriyle *İmparatorluk*'un savları birbirine yaklaşır. Hem sağın teorisyenleri (örn. Ohmae, 1993) hem de Hardt ve Negri, ekonomik ve siyasal olarak bütünleşmiş küresel sistemin territoryal sınırların önemini ortadan kaldırdığını ve sonuçta devlet egemenliğinin ve böylece de devletin kendisinin çöktüğünü ileri sürerler. Hardt ve Negri, Marx'a da göndermede bulunarak, önce, "ulus-devletlerin çöküşü tam anlamıyla devlet ve sermaye ilişkisinin eksiksiz gerçekleşmesidir" saptamasını yaparlar. Ama bu, devletin sermaye yararına daha yoğun bir işlevsellik kazanması anlamında değildir. Devlet

yapı olarak çökmüştür, bu nedenle “sermaye ve emek uzlaşmaz biçimde doğrudan karşı karşıya gelmiştir” (Hardt ve Negri, 2001: 250-1). Egemenliğinin “tek referans noktası[nın] kullanabildiği gücün mutlaklığı” olduğu vurgulanan İmparatorluk, “tahakküm etmek ve gerektiğinde ... sistemin aksaklıklarına müdahale etmek üzere örgütlenmiştir” (Hardt ve Negri, 2001: 65). Egemenlik kavramı ülke kavramı ile ilişkilendirildiği ölçüde ve genel bir öznelerin ve sermayenin hareketliliğine vurgu yapıldığında, toprakla bağını koparmış İmparatorluğun sanki kendinde ve salt kendi için bir tahakküm mantığı söz konusuymuş gibi bir sonuca ulaşmak kaçınılmaz görünmektedir. *İmparatorluk*'un, egemenliği, sınıf dışı olan halk ve ulus gibi idealist kavramların ekseninde kuramlaştıran yaklaşımları eleştirmesi yerindedir, onu toprak kavramı ile ilişkilendirmesi ise kusurludur, çünkü egemenliğin nerede olduğu ve uygulandığı kadar ne için uygulandığı da önem taşır. Örneğin Türkiye'nin, ulusal sınırların dışında ya da içinde faaliyet yürüten tahkim kurullarının yetkisini kabul etmesi, egemenliğin sonu olarak değerlendirilemez. Egemenlik kurumundaki bu ve benzeri değişimler, sermayenin haklarının daha etkin biçimde korunması ve kapitalist sınıfların gücünün berkitilmesi anlamında, egemenliğin egemen sınıflara daha iyi hizmet etmesine dönüktür (bkz. Çoban, 2001).

İmparatorluk'ta devletin yok olması tezinin iki boyutlu bir savunma ile sunulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir yandan, devlete toplumsal yaşamın denetlenmesinde daha az gereksinim duyulmaktadır. Aynı zamanda, sermayenin de devlete gereksinimi kalmamıştır, çünkü sermaye ulusal sınırları aşmış ve hatta parçalamıştır. Hardt ve Negri, dünya pazarının ve piyasalarının kapitalist sistemin (İmparatorluğun) işleyişindeki rolünü abartırlar. Sanki kendi dinamikleriyle ve katışksız biçimde çalışan piyasalar, önüne çıkan her şeyi, bu arada devletleri, silip süpürmektedir. Bu görüşleri de devletin yok olmakta olduğunu ileri süren

4| Küreselleşme tezleri ile Hardt ve Negri'nin savları arasında başka benzerlikler de kurulabilir. Hardt ve Negri (2001: 309, 346, 352) sermayenin yatırımlarını küresel ağın bir başka noktasına kolayca taşıyabileceği, sermayenin emek gücünün fiyatı nerede en ucuzsa oraya gittiği yönündeki sermayenin tabansızlığı (*footloose*) savını ve ulusal ekonomi siyasalarının küreselleşmeye bağlı olarak uygulanamaz hale geldiği savını ileri sürerler. Bu ve benzeri küreselleşme tezlerinin eleştirisi için bkz. Harman, 1996; Moran 1998; Savran, 1996; Weiss, 1997; Went, 2000: 7-51.

5| Hardt ve Negri (2001: 71; 344-5; 355-6) ulus-devlet tahakküm zincirinin bir halkası olduğu için ulus-devletin ardından ağıt yakmayı yanlış bulurlar. Ama devlet ile sermaye arasındaki ilişkileri göz ardı ettikleri için devleti savunmama perspektifi, neo-liberalizmin tezlerinin ötesinde bir anlamlandırma çerçevesine ulaşabilmiş değildir.

küreselleşme tezleriyle benzerlik sergiler.⁴ Üretim ve ticaretin küresel ilişkiler ağı içinde gerçekleştiği bir ortamda devlet istese de herhangi bir müdahalede bulunamaz. Bu iki boyutta işlevini yitirince, sınırları da kevgire dönüp egemenliği kısıtlanınca, devletin çöküş içinde olduğu tezi kolaylıkla ileri sürülebilmektedir.

Hardt ve Negri'ye (2001: 318-9) göre, ulusötesi şirketler, ulus-devletin otoritesini ve yargısal yetki alanını (*jurisdiction*) aşmıştır, dahası devlet yenilmiştir, dünyanın yönetimi artık küresel düzeyde etkinlik gösteren şirketlerin eline geçmiştir. Devletin yenilgisi solcuları değil, kolektif çıkarlarını gerçekleştirecek aracı kurum olarak devletten yoksun kalan sermayeyi korkutmalıdır.⁵ Devlet yenilmekle birlikte, "politika yok olmamıştır, yok olan politik olanın otonomluğu nosyonudur". Siyasetin özerkliği kavramını aldıkları isimler Thomas Hobbes ve Carl Schmitt'tir. Daha açık bir anlatımla, özerklik kavramı bakımından oldukça gelişkin olan Marksist literatüre herhangi bir göndermede bulunmazlar. Hardt ve Negri'nin özerkliğin yok oluşundan anladıkları, bir ülkenin sınırları içinde egemenliğin yitirilmesidir; uzlaşmanın gerçekleşeceği ve otoritenin uygulandığı tüzel ve coğrafi alan olarak siyasal alanın özerkliğinin yok olmasıdır. Özerk siyasal alanın çökmesi, aynı ölçüde bu alanda direniş ve karşı-iktidar arayışlarının da geçerliliğinin ortadan kalkmasını sonuçlandırmıştır. Ulus-devlet ölçeği, karşı-iktidar hedefinin ve mücadelesinin ölçeği değildir artık. Mücadelenin hedefi ve ölçeği küresel olmak zorundadır.

Böylece, mücadelenin neye karşı verilmesi gerektiği sorusuna Hardt ve Negri'nin yanıtı, İmparatorluktur. Küresel kapitalizmden korunmak adına ulus-devleti canlandırmaya dayalı yerelci stratejileri geçersiz kılan İmparatorluğun, gerçek alternatiflerin önünü tıkayan bu tür bir eskiye dönme arzusu karşısında ilerici bir boyutu vardır (Hardt ve Negri, 2001: 68). Bu bakımdan, küreselleşme karşısında yerelci ve ulus-devletçi direnme stratejilerinin düşmanı yanlış teşhis ettiğini, oysa

düşmanın küreselleşme olmadığını, tersine, küreselleşmenin önceki sömürü ve denetim yapılarını topraktan kopardığı oranda çokluğun özgürleşme koşulunu sağladığını savunurlar. Düşmanın, İmparatorluk kavramının temsil ettiği özgül bir küresel ilişkiler rejimi olduğunu ileri sürerler. Bir yandan, düşmanın belirlenmesinin önemli olduğunu vurgulayarak çokluğun düşmanı olarak emperyal egemenliği gösterirler (Hardt ve Negri, 2001: 225). Ama öte yandan da şu görüşü dile getirirler: Günümüz emperyal rejiminin ağ yapısı “paradoksal olarak mücadele ve müdahaleye hem tamamen açık hem de tamamen kapalı olacaktır. Bir yandan, ağ yapısı biçimsel olarak olası her öznenin ilişkiler ağı içinde aynı anda bulunmasına imkân verirken, öte yandan, ağ bi-zatihi gerçek ve tam bir yok-yerdir. Kuruluş üzerine mücadele işte bu müphem ve kaygan zeminde yürütülmek zorundadır” (Hardt ve Negri, 2001: 330). Bir başka deyişle, düşman tayinindeki belirsizliği ortadan kaldırmaya çalışırken, aslında onu yeniden üretirler.

1.3. Karşıtlık Eksenini: Pratik Düzey

Birmingham’da, Seattle’da, Davos’ta, Washington’da, Prag’da, Melbourne’da, Nice’de, Cenova’da ve başka yerlerde kitlesel protesto eylemleri, yerleşik adıyla “küreselleşme karşıtı hareket” olarak anılmaktadır. Bu hareketlerin siyasal pratiği ile yukarıda ele aldığımız küreselleşmeyi sorgulayan teorik yaklaşımlar birkaç nedenle kapitalizme karşı mücadelede yeni olanaklar sunmaktadır. İlk, yükselen muhalif dalga, “bir alternatif yok” görüşünün baskıcı havasını dağıtmıştır. Bir alternatif sunsun ya da sunmasın, teorik yaklaşımlar ve geniş katılımlı gösteriler, küreselleşmeye ve/ya da neoliberal programın küresel ölçekte uygulanmasına şu ya da bu nedenle karşı çıktıldığını göstermiştir. Özellikle Seattle ve sonrası eylemler, güçlü bir siyasal karşı çıkış dinamiğinin varlığına, siyasal bir ret cephesinin oluştuğuna işaret etmektedir. İkinci olarak, geçerliliği, yerindeliği ve uygulanabilirliği tar-

tışması bir yana, giderek bir dizi alternatif siyasa önerileri biçimlenmeye başlamıştır. Dolayısıyla, söz konusu olan yalnızca bir ret cephesi değil aynı zamanda alternatif arayışların nüvelerini de taşıyan bir cephe. Üçüncüsü, refah devleti kazanımlarının yok edilmesine karşı çıkmak biçiminde olsun, Dünya Ticaret Örgütü'nün toplantılarını engellemek biçiminde olsun, muhalefetin görece dar kapsamlı teorik-pratik direnişi bile kapitalist eşitsizliklerin derinleşmesinin önünde engel oluşturur ve alternatif arayanların saflarının genişlemesine katkıda bulunur. Dördüncüsü ise, işçiler, işsizler, çiftçiler, öğrenciler, öğretmenler, çevreciler, anarşistler, insan hakları savunucuları, feministler, hükümet-dışı örgütlenme (NGO) mensupları ve başkaları, yan yana gelmeleri olanaksız gibi görünen, toplumların değişik kesimleri ve farklı görüşlerden olanlar, giderek genişleyen bir ittifak içinde yan yana gelebilmektedir. Ancak, artık karşı çıkış dinamiği oluşmuş ve alternatifsizlik miti parçalanmıştır. Bu durumda, hâlâ yükselen dalgayı “hiç yoktan iyidir” gerekçesiyle olumlamak ve eleştirel yaklaşımları safdil, sekter ve ortodoks gibi nitelendirmelerle mahkûm etmek, küreselleşme karşıtı muhalefetin kendisini kusurlu biçimde yorumlamaktır. Aynı zamanda, bu görüş, onun gelişme potansiyeline teorik bir engel oluşturmaktadır. Kusurlu bir yorumdur; çünkü küreselleşme karşıtı muhalefetin bir içeriği bulunmaktadır ve talepleri bilinmektedir, yalnızca bir olumlamanın ötesine geçip bunların değerlendirilmesi gerekir. Onun gelişmesini engellemektir, çünkü kof bir “hiç yoktan iyidir” olumlamasının yükselen dalgayı olumlu bir katkıda bulunması olanaksızdır.

Neoliberalizme karşı tek bir sorun çevresinde sürdürülen kampanyalar, Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) 1999 Kasım ayındaki toplantısının yapıldığı Seattle'da bir araya gelerek “küresel sisteme” çok yönlü bir karşı çıkışın parçaları haline geldiler. Bu bakımdan, Seattle, muhalif grupların kendi sınırlı mücadele anlayışlarının ötesindeki, toplumsal ilişkilerin her ala-

nını kuşatan kapitalist sistemi daha bütüncül bir perspektiften görebilmelerine olanak tanıyan bir süreçti (Harman, 2000: 10, 18-9). Ortaya çıkan durum ise, karşı çıkılan küreselleşmenin/neoliberalizmin, daha geniş bir sistemle, kapitalizmle genellikle ilişkilendirilmeden ve hatta sanki bunlar kapitalizmden kopuk ve daha yıkıcıymış gibi görülmeleri oldu. Bu tür protesto eylemlerinin değişim yönünde olumlu bir katkısının bulunduğu savunularla buna karşı çıkanlar, Seattle eyleminin neye karşı olduğunun açık olmadığı noktasında ortak bir görüşe sahiptirler. Seattle eylemi küreselleşmeye mi, neoliberalizme mi, bu ikisini kuşatan daha kapsamlı bir sistem olarak kapitalizme mi yoksa şirket küreselleşmesine (*corporate globalisation*) mi karşıdır, küreselleştirmeme (*de-globalisation*) hareketi midir, küreselleşme için bir hareket midir, yoksa yukarıdan küreselleşmeye karşı çıkan aşağıdan, yeniden küreselleşme (*re-globalisation*) hareketi midir? (Callinicos, 2000: 122; Clair, 1999: 90-1; Halliday, 2000: 127-8; Harman, 2000: 18, Kaldor, 2000: 105; Scholte, 2000: 120; Solomon, 2000; Wainwright ve Prudham, 2000: 5). Küreselleşme karşıtı hareketin kurumsal düzeyde, DTÖ'ne, Dünya Bankası'na (DB), Uluslararası Para Fonu'na (*IMF*) ve çokuluslu şirketlere karşı çıktığı da söylenebilir. Bir eylemci olarak içerden değerlendirmelerde bulunan David Graeber (2002: 62-3), Seattle ve sonrasında yükselen mücadelenin küreselleşme karşıtı olarak nitelenemeyeceğini, eğer hareket bir şeye karşıysa bunun neoliberalizm olduğunu ileri sürmektedir. Küreselleşme karşıtı olmayışının nedeni, hareketin, ulusal sınırları yıkıp insanların ve düşüncelerin serbest dolaşımını sağlayan küreselleşmenin bir ürünü olmasının yanında, harekette yer alan grupların çoğunun *IMF* ve DTÖ'den daha fazla küreselleşmenin destekçisi olmalarıdır. Seattle eylemini örgütleyen oluşumlardan biri olan *Halkların Küresel Eylemi* (*PGA*) kendisini "serbest" ticarete ve DTÖ'ne karşı bir eylem platformu olarak kurar. Yayın organı *PGA Bulletin*

(1999) Seattle protestosunun, küresel kapitalist sisteme karşı küresel eylem, direniş ve karnaval günü olduğunu duyurur. Bununla birlikte, karşı olunan genellikle ikili bir ifadeyle DTÖ ve şirket küreselleşmesi olarak ifade edilir.

Küreselleşme karşıtı hareketin perspektifinden, “küresel eylemler”, şirketlerin küresel egemenliğine ve onların mutlak kontrolünde olduğu ileri süren Dünya Ekonomik Forumu, DTÖ, IMF, DB gibi uluslararası kurumlara karşı geliştirilen eylemlerdir (bkz. Starr, 2000). Bu kurumların toplantı takvimlerinin belirlediği eylemin güncelliği durumu, mücadelenin neye karşı olduğu hakkında fikir vermektedir. Eylemlerde, hükümet temsilcileri de protestolardan paylarına düşeni alırlar, ama eylemin karşı çıktığı hedefler arasında devletler ya da devlet iktidarının ele geçirilmesi yoktur. PGA'nın Bangalore'da (Hindistan) toplanan ikinci konferansında, devletin küreselleşme sürecindeki rolü hakkında eleştirel bir görüşün PGA manifestosuna dahil edilmesi gerektiği vurgulansa da, bugüne değin eylemlerin devlete muhalefeti dışarıda bıraktığını görürüz. Küreselleşme söyleminin sık sık yinelediği gibi, çokuluslu ya da ulusötesi şirketler, ulus-devletlerle tüm köprüleri atmışlarsa bunlara karşı sürdürülecek eylemlerde şu olasılıkların belirmesi doğaldır. Küreselleşme muhalefetinin bakış açısından, çokuluslu şirketlerin etkinlikleri devletlerin sınırlarını süngere çevirdiklerine göre, bunlara karşı yürütülecek eylemler de küresel olmalıdır. Bunlar devletle bağlarını kopardıklarına göre, devleti hedef alan bir eylem geliştirmenin anlamı yoktur. Mücadele, bunlara karşı ve bunların etkinliklerinin tüzel-kurumsal zeminini oluşturan uluslararası kurumlara ve mekanizmalara karşı olmalıdır. Belirli gruplar, belirli bir çokuluslu şirkete, belirli bir sorun çerçevesinde, belirli bir yerel alanda mücadele ediyor olabilirler. Bu tümüyle anlamsız değildir, çünkü belirli kazanımlar sağlanabilir; ama bu belirli şirketin başka coğrafyalarda etkinliği bulunduğundan ve yerel bir

alandaki etkinliği bile yerellekle sınırlı olmadığından böyle bir muhalefetin başarı şansı zayıftır. Yani, yine küresel eyleme gelip dayanılır. Çokuluslu şirketler, sınırları ortadan kalkmış bir dünyanın baş aktörleri olduğuna göre, herhangi bir devletin düzenlemelerine tabi olmadıklarına göre, hatta kendileri birer egemen olduklarına göre, devlete karşı bir muhalefet örgütlemek yine anlamsız bulunacaktır. Haklı olarak denilebilir ki, neoliberal program, şirket küreselleşmesi ya da genelde küreselleşme, daha geniş bir sistemin (kapitalizmin) şifre kodlarıdır. Bu bakımdan, küreselleşmeye ve neoliberalizme karşı olmak, kapitalizme, onun sermaye-devlet ilişkisine ve onu savunan ideolojilere karşı mücadelenin yolunu açabilir (Harman, 2000: 18). Bu olasılığın da bulunduğu doğrudur, ama küreselleşme karşıtı hareket, açık biçimde kendisini kapitalizme karşı bir hareket olarak henüz ortaya koymuş değildir. Alex Callinicos'un (2000: 122-3) vurguladığı gibi, Seattle ve sonrası eylemlere taşıyamayacağından daha fazla siyasal bir ağırlık yüklememek gerekir. Kapitalizm karşıtı bir hareketten çok, belirli kesimlerin kapitalizm karşıtlığı biçimindeki ruh halinden söz edilebilir. Bu ruh halinin toplumsal bir dönüşüm arzulayan etkili bir hareket içinde çoğunluğa otomatik olarak yayılmasının zorunlu bir güzergah olmadığı, ama neoliberal ideolojik hegemonyanın kırılmakta olduğu belirtilmelidir.

II. Ne İçin?

Yukarıdaki tartışma, muhalefetin karşı olma ekseninin sorunlu yapısını göstermeye çalıştı. Şimdi, sunulan alternatiflerin açmazlarını tartışmaya açmanın sırasındır. Yine, devlete sarılan yaklaşım ile başlanacaktır. Ardından, Seattle'daki grupların talepleri ve *İmparatorluk*'un sunduğu siyasal program ele alınacaktır.

II.1. 'Toplumsal Bir Avrupa' Programı

Devlete umut bağlayan yaklaşım, refah devletine yönelmiş saldırılara karşı çıkılması gerektiğini savun-

duğuna göre, sunduğu alternatifin refah devletinin onarılmasına ve geliştirilmesine dayanan bir strateji olduğu peşinen beklenmelidir. Gerçekten de, gerek Bourdieu'nun gerekse Hutton'ın perspektifinde siyasal talepler refah devletinin kazanımlarının sürdürülmesi ve geliştirilmesi ile çerçevelenmiştir. Bu yaklaşıma göre, toplumsal koruma ve dayanışmanın kurumsallaşması, toplumsal güvenlik ve emeklilik hakları, işsizlik yardımı, herkese açık sağlık ve eğitim sistemleri, toplumsal refahın paylaşımı, şirketlerin vergilendirilmesi, uluslararası finansal işlemlerin vergilendirilmesi (Tobin tax), sermaye hareketlerinin kontrol altına alınması, merkez bankasının piyasaların taleplerinden çok, geniş bir kamusal çıkarı gözeten uygulamaları geliştirmesi ve finansla endüstri arasında uzun dönemli ilişkiler kurulması için devletin işlev yüklenmesi sağlanmalıdır.

Bourdieu, toplumsal mücadelenin başarısı için aydınlar için önemli roller yükler, çünkü kendisine bilimsel bir nitelik yükleyerek bir teori olarak eyleme geçme kapasitesi oluşturan neoliberalizmle, entelektüel ve kültürel silahlarla savaşmak gerekir. Aydınların yapmaları gereken, kendisini masum gibi sunan küreselleşme gibi sözcüklerle gelen ve kadercilik ve teslimiyet üreten bir dünya görüşünü, sözcüklerle eleştirmek ve hareketin içinde yer alanları direniş silahlarıyla donatmaktır. Yoksa, karşı bir siyasal program önermek değildir, çünkü bunu üreten partiler ve aygıtlar zaten bulunmaktadır. Gereksinim duyulan, toplumbilimci ile eylemciyi bir araya getirmek, bu iki kesim arasında iletişimin yeni formlarını icat etmektir. İkinci olarak gereksinim duyulan şey, birbirinden genellikle habersiz olan direnişleri bir araya getirecek yeni bir enternasyonalizmdir. Eğer hakim ekonomik güçlerin çoğu dünya ölçeğinde çalışıyorsa, ulusötesi mücadeleler için boş bir alan var demektir. Bu alan, teorik olarak boştur, çünkü bugüne değin o çapta düşünülmemiştir; pratik olarak boştur, çünkü gerçek bir uluslararası örgütün eksikliği hissedilmektedir. Yeni enternasyona-

lizmin hedefi, çalışma hakkı, sağlık ve refah sistemi gibi kazanımları evrensel düzeyde gerçekleştirmektir. Evrensel düzeyde toplumsal devlet (refah devleti) hedefine yönelecek enternasyonalizmin geliştirilmesine yönelik müdahale biçimlerinden en önemlisi, ulus-devletlerin savunusu üzerinden eyleme geçmektir. Ulus-devletle bağlantılı tarihsel gelişmeleri savunmak ve güçlendirmek ve devletleri toplumsal kazanımları koruyup geliştirecek bir Avrupa devletini yaratmaya zorlamak gerekir (Bourdieu, 1998: 53-68). Bourdieu, her ne kadar dünya ölçeğinde bir enternasyonalizmi gerekli görüyor olsa da, uluslararası ve ulusal güçlerden görece özerk olacak ve toplumsal boyutu geliştirecek, Avrupa ölçeğinde bir ulusüstü devletin kurulması için mücadele etmenin daha doğru olacağını belirtir. Bourdieu, kendi ifadesiyle, Fransa, Almanya ve İngiltere’de neoliberal politikaları içselleştiren sosyal demokrat anlayışın boşluğunu doldurmaya aday, sosyal demokrat hükümetleri etkileyecek “eleştirel bir hareket” özlemi içindedir. Bu hareketin yeterince gelişmemesinin ulusal ölçeğe hapsolmuş olmasından kaynaklandığını savunur. Bu nedenle, “toplumsal bir Avrupa”yı hedefleyecek “Avrupa toplumsal hareketi”ni yaratmayı zorunlu görmektedir. Entelektüellere düşen rol de bu hareketin oluşumuna katkıda bulunmak olmalıdır (Grass ve Bourdieu, 2002: 66).

Benzer biçimde, Hutton da Avrupa Birliği’ne önemli bir işlev yükleme eğilimindedir. Hutton’a göre (1996: 312-7); belirli ölçüde ulusal özerklik varlığını sürdürmesine karşın, ulusal mekanizmaların finansal yapıyı düzenleme, toplumsal standartları belirleme ve ulusal ekonomiyi yönetme kapasitesi sınırlanmıştır. Sistemin reformu, ulusal mekanizmaların tahribatını önleyecek bir uluslararası çerçeve olmaksızın mümkün değildir. Dünya finans piyasalarının istikrarını sağlayıp yönetilmelerini olanaklı kılacak bir ulusüstü otoriteye gereksinim duyulmaktadır. Bu otorite, sermaye hareketlerini kontrol edecek, emeğin ve çevrenin sö-

mürüsü üzerine temellenmiş ticarete izin vermeyecektir. Bu bağlamda, Avrupa Birliği, finansal piyasaları ve sermaye hareketlerini düzenleyebilme gücüne ve talebi yönetebilme potansiyeline sahiptir. AB, ortak toplumsal ve çevresel hakları kayıt altına alabilir. Böylece, sermayenin, iş koşulları, ücret ve çevre standartları bakımından bir Avrupa ülkesini diğerine karşı kullanmasının önüne geçilebilir. Giderek de, kesimler arası işbirliğine ve uzlaşmaya dayalı “toplumsal kapitalizm” Avrupa ölçeğinde yaşama geçirilebilir. Kısacası, inşa edilmesi gereken, “Avrupa çapında Keynesyenizm”dir (benzer bir görüş Hirst ve Thompson (1996: 163-9) tarafından da savunulmaktadır). Avrupa ölçeğinde yapılmayan küresel ölçekte gerçekleştirilmesi daha zor olduğu için, Avrupa, birlikte ve etkin biçimde hareket etmeyi başarmak zorundadır. Bunu başardığında, küresel ölçekte de sermaye piyasalarının yönetilmesi olanaklı hale gelecektir.

Toplumsal olarak yıkıcı etkileri olan sermayenin hareketliliği karşısında, AB gibi ulusüstü bir devletin pazar ekonomisini düzenlemesi ve denetlemesi gerektiğini ileri süren görüşler, bu beklentinin tam tersine, AB'nin özellikle 1980 sonrasındaki gelişiminin, neoliberal uygulamaların berkitilmesi yönünde olduğuna işaret eden bir görüşle eleştirilebilir. Kaldı ki, kuruluşu, sermayenin serbest dolaşımını sağlamak olan siyasal bir aygıtın, pazar ekonomisinin düzenlenmesi ve denetlenmesine doğru bir evrim geçirmesini beklemek de iyimserlik olur. Toplumun çeşitli kesimlerinin bu yönde üreteceği talepler bu evrimin dayanağı olarak sunulabilir. Gerçekten de, refah devleti kazanımları ile toplumsal mücadeleler arasındaki ilişkiye benzer bir ilişkisellik, AB'nin toplumsal reformu ve giderek de küresel ölçekte çalışan kapitalist kurumların reformu bakımından da kurulabilir (bkz. Kiely, 2002: 105). Ancak, reformist çabaların sınırlarını göz ardı etmemek gerekir. Toplumsal kapitalizm ya da toplumsal AB devleti görüşleri, aşağıdan gelen toplumsal baskılara

ulus-devletin ya da ulusüstü devletin karşılık üretmesinin yapısal sınırlarının bulunup bulunmadığı konusunu tartışmaz. Büyük sermaye, Avrupa banka sahipleri ve boyalı basın ittifakının, Bretton-Woods türünde bir uluslararası parasal düzen isteyen Alman Maliye Bakanı Oskar Lafontaine’i istifaya zorlaması, bu sınıra bir örnek oluşturmaktadır (Callinicos, 1999: 93). Benzer biçimde, ekonomiler arası rekabet gibi nedenlerle standardı aşağı çekilen refah devleti kurumlarının, ekonomileri bir araya getiren ulusüstü devlette yukarı çekileceği savı da tartışmalıdır. Bu sav, ulusüstü devletin, uluslararası ve ulusal güçlerin etkilerini savuşturma kapasitesinin bulunduğu varsayımına dayandırılır. Oysa, uluslararası güç sahiplerinin, ulusal ölçekte yapabildikleri etkileri ulusüstü ölçekte yapamayacak olmalarının bir garantisi bulunmamaktadır.

Bu yaklaşımın başka sınırlılıkları da vardır. Sorunlardan biri, neoliberal ekonomik teorinin hesaba katmadığı ekonomik kararların toplumsal maliyetlerinin ekonomik hesaplamalara girmesinde ısrar edilmesi gerektiği ileri sürüldüğünde ortaya çıkar (Bourdieu, 1998: 39; Hutton, 1996: 307). Denilmektedir ki, eğitimi, sağlığı, aileleri, toplumsal olarak dezavantajlı kesimleri destekleyerek refahın toplumsal geri ödemelelerini üretecek yeni bir hesaplama tekniğine gereksinim duyulmaktadır. Oysa, işgücü kaybı, hastalık, intihar, alkoliklik, uyuşturucu bağımlılığı, şiddet vb. gibi uzun dönemli toplumsal maliyetleri gözeten ve üreticilerin, tüketicilerin ve geniş kesimlerin hoşnutluğunu içeren “mutluluk ekonomisi”, basit bir hesaplama sorunu mudur? Aslında bu, kapitalizmde sorun, bir muhasebe tekniğinden mi yoksa kapitalizmin kendisinden mi kaynaklanmaktadır tartışmasıdır.

Ulusal ölçekte, küresel ölçekte ya da Avrupa ölçeğinde, “kapitalizmin toplumsallaştırılması”nın önündeki engellerden biri, kapitalist süreçlerin kısa dönemli kârlılık ilkesi çerçevesinde işliyor olmasıdır. Pazar mekanizmalarının uzun dönemli sınırlarını göz

önünde bulundurarak, gelecekteki sermaye birikimini tehdit edebilecek emeğin verimliliğinin düşmesi (iş güvensizliği, hastalık, alkol bağımlılığı vb.) ya da genelde toplumsal huzursuzluğa bağlı bir siyasal meşruiyet krizinin ortaya çıkarak sistemin sarsılması gibi unsurların, kısa dönemli kârlılık ilkesi ile yan yana getirilmesinin, kapitalizmin kendisinden kaynaklanan sınırlılıkları bulunmaktadır. Bunu tamamlayan ek bir sorun da, uzun dönemli ve toplumsal yaşamın niteliği ile ilgili hesaplamaların, kapitalist ekonominin dayandığı niceliksel parasal hesaplamalara dahil edilmesindeki zorluklardır. İş güvensizliği, hastalıkların artışı, uyuşturucu bağımlılığı, alkoliklik gibi toplumsal sorunların iyileştirilmesine dönük siyasaların yaratacağı toplumsal mutluluğun ve nitelikli bir yaşamın parasal ifadesi nasıl bulunacaktır? Bu hesaplamalar sermaye birikiminin uzun dönemli hesaplamalarına nasıl dahil edilecektir? Mutluluk hangi ölçütlerle ve nasıl hesaplanacaktır? Birey mutluluğu, hangi birey kategorisinden hareketle bulunacaktır? Bu kategoriye sokulmayan bireyler hangi gerekçelerle kategori dışında bırakılacaktır? Bireysel mutluluklar toplamı toplumsal mutluluğa mı eşitlenecektir? Değilse, toplumsal mutluluğa kim nasıl karar verecektir? Burada kastedilen, iş güvenliğinin olmayışı, hastalık ya da uyuşturucu bağımlılığı gibi nedenlerle işgünü kaybının ya da iş veriminin düşmesinin hesaplanamaması değildir; işgünü kaybının ya da işgücünün verimliliğinin düşmesinin maliyeti bir ölçüde hesaplanabilmektedir. Asıl önemli olan, “toplumsal hastalıklara” bağlı mutsuzluğun parasal karşılığının bulunamayacağı, bulunsaydı da bunların sermayenin kâr güdüsü ile uzlaştırılmayacağıdır. Bu tür hesaplamalar yapılabilsaydı da sorun ortadan kalkmış olmayacaktır. Hesaplama yapılabilsaydı, bu kez de toplumsal mutluluk ve nitelikli yaşamın piyasa fiyatını gösteren bir “gerçek değeri” var demektir. Açıktır ki, bu durumda, toplumsal mutluluk ve nitelikli yaşam mala dönüştürülmekte ve öteki mallarla de-

ğişime konu olması olanaklı kılınmaktadır.⁶ Dolayısıyla, bu tür sorunlar pazar ekonomisinde devlet müdahalesinin bulunmayışından kaynaklanan sorunlar değildir ki, yeni bir hesaplama tekniği çerçevesinde devlet müdahalesi ile giderilebilirler. Bunlar kapitalizmin kendi mantığının sonuçlarıdır.

Reformlar yoluyla küreselleşmenin/neoliberal programın sapkınlıklarının giderileceğini savunan yaklaşımının açmazlarından bir başkası, bu yaklaşımın kendi içindeki çelişkilerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Bourdieu'ya (1998: 38-9) göre, küreselleşmenin bir mit olmadığı ve gerçekliğinin bulunduğu tek alan, finansal piyasaların bütünleşmiş olmasıdır. Sermaye hareketleri ulus-devletlerin bu piyasalara müdahale etmelerine engel olmaktadır. Parasal hareketlere kuşkuyla yaklaşan sol-kanat hükümetler özellikle tehdit altındadır. Eğer durum böyleyse, neoliberal saldırılara karşı müdahale etmesi ve düzenleme yapması beklenen tehdit altındaki hükümetlerden ne tür bir çözüm beklenebilir? Bu yaklaşımda devletin zayıfladığı, nitelikli uzmanlarını ve personelini kaybettiği, aygıt olarak daraldığı söylenmektedir. Bu çerçevede, toplumsal devleti olanaklı kılan kurumsal ilke ve yapıların ciddi biçimde tahrip edildiği belirtilmektedir. Bu doğrusa, ekonomiyi ve toplumsal yaşamı düzenleme ilke ve araçlarından arındırılmış bir devlet, müdahale etme araçlarına da artık sahip değil demektir. Küreselleşme tezlerin temel savlarını kabul eden bir biçimde, refah devletini savunan yaklaşımın ileri sürdüğü gibi (Hardt ve Negri'nin de paylaştığı bir görüş olarak), eğer devlet uluslararası ekonomik koşullar (sermaye hareketliliği, finansal piyasalar, dünya ticaretinin dinamikleri vb.) uluslararası kurumlar ve örgütler (DTÖ, GATT, IMF, DB) ve aktörler (çokuluslu şirketler) tarafından tarumar edilmişse, ve eğer, ülke sınırları içinde düzenleme ve müdahalenin kurumsal yapı ve araçları ortadan kalkmışsa (finans, ticaret ve yatırımları sınırlayıcı-denetleyici düzenleme ilke ve araçlarının, ka-

61 Kapitalist birikim süreçleri ile çevresel koruma ilke ve pratiklerinin uyumlaştırılmasının güçlükleri açısından sürdürülen benzer bir tartışma için bkz. Benton, 1999: 216-22.

musal çıkarı gözetmesi istenen merkez bankasının ve para-maliye politikalarının çaptan düşmesi; özelleştirme sonucunda kamuda daralma; sendikasılaş-tırma nedeniyle sendikaların güç yitirmesi; ve emeği, sermayeye tabi kılan tüzel-yapısal dönüşümler vb.), toplumsal devlet uygulamalarını yaşama geçirecek ya da koruyacak mekanizmalar bulunmuyor demektir. Bu durumda, pazar ekonomisinin sapkınlıklarının düzeltilmesini savunan görüş, doktrin düzeyinde kavramsal araçlarından yoksun kalır. Dahası, devletin pratik düzeyde de müdahaleyi gerçekleştirecek araçlardan yoksun olduğu ileri sürülebilir. Eğer ulus-devlet piyasayı düzenleme işlevlerini terk etmiş, kamusal alandan hem işlevsel hem de kurumsal olarak çıkmış ve örgütsel yapısını küçülmüş ise, toplumsal devleti korumak ve sürdürmek için kurumsal-örgütsel olarak da zayıflık içinde demektir. Ya devlet piyasaları düzenleme ve piyasalara müdahale etme araçlarına sahiptir, ki bu durumda bu yaklaşımın savunduğu neoliberal programın devleti zayıflattığı görüşü dayanaktan yoksun kalır; ya da devlet bu kurumsal yapı ve araçlardan yoksun kalmıştır, ki bu durumda var olmayan kurumsal yapı ve araçlarla düzenleme ve müdahalede bulunması mümkün değildir. Müdahalelerin ulusüstü devlet ile uluslararası alanda yapılması da güç görünmektedir, çünkü tam da bu yaklaşımın işaret ettiği gibi, örneğin AB'nin uygulamaları tek pazar, tek para, malların ve hizmetlerin serbest dolaşımını kurumsallaştırma araçlarını yaratmak peşindedir, Avrupa toplumsal devletine götürececek mekanizmaları değil. DTÖ de benzer bir yapılanmanın küresel ölçekte kurumsal araçlarını oluşturmaktadır. Uluslararası alanda, toplumsal kazanımların genişletilmesi şöyle dursun, geriletilmesi söz konusudur. Bir başka deyişle, kapitalizmin iyileştirilmesi yönünde ulusal alanda kapitalist devlete, uluslararası alanda da kapitalist sistemin kurumlarına olumlu bir işlev yükleyen görüş, geniş ölçüde kısıtlılıklarla saktır.

Kapitalizmin ve onun ideolojilerinin mutlak bir za-

fer kazandıklarını ilan eden görüşler karşısında, Bourdieu'nun, aydınlardan, sözcüklerden oluşmuş direniş silahları üretmelerini istemesi anlamlıdır. Ama aydınlara biçtiği cephane üretme rolünü⁷, refah devletinin savunulması için “kamu hizmetlerinin yeniden icat edilmesi” repliği ile sınırlamaktadır. Bourdieu'nun ve onunkine benzer görüşleri savunanların yaklaşımları, reformculuğun ötesine geçememektedir. Bu türden reformlarla kapitalizmin uygarlaştırılması çabası 20. yüzyılda, özellikle de 1970'li yılların sonuna kadar uzanan dönemde belirli bir aşama kaydetmiştir. Ama ardından “vahşi kapitalizm” kendini restore etmeye başlamıştır. Günümüzde yükselişe geçen uygarlaştırıcı ya da reformist taleplere dayalı çabaların kitleleri kapitalizme karşı seferber etme noktasında sundukları olanaklara ve görece başarılı olma potansiyellerinin bulunmasına karşın, kapitalizm dışı alternatifleri gündeme almayan bu çabaların, gelecekte de aynı restorasyon duvarına çarpmaları olasılığı bulunmaktadır. Bir bakıma, 20. yüzyılın tanıklığında gerçekleşen, bu tür çabaların “bir adım ileri iki adım geri” gibi bir sonuç yaratmasıdır.⁸

- 7) Bourdieu'nun aydınlarla ilgili görüşlerinin bir eleştirisi için bkz. Callinicos, 1999: 97-9.
- 8) Bu noktada 1970'lerin başından beri ekonomileri meşgul eden çok sayıdaki kriz episodlarının bu türden reformist projelerin yaşama geçirilmesini engellediği ileri sürülebilir. Bunu tartışabilmek için krizlerin gerisindeki nedenlerin tartışılması gerekir (bkz. Arrighi, 1994: 300-24; Brenner, 1998; Clarke, 1994; Fine ve Harris, 1979: bölüm 5; Itoh ve Lapavistas, 1999: 185-202; ve *Historical Materialism*'in 4. (Summer 1999) ve 5. (Winter 1999) sayılarındaki makaleler). Ama şu kadarı söylenebilir; bu krizlerin nedeni refah devleti mekanizmaları değildir ki, bu mekanizmaların uygulanma olasılığı krizlerden çıkdıktan sonra yükselsin.

II. 2. Seattle: Reform mu Toplumsal Değişim mi?

Seattle protestosunun neye karşı çıktığı konusunda kimi belirsizlikleri barındırdığına birinci bölümde işaret edilmişti. Mücadelenin ne için verildiği, bir başka deyişle, açıkça ortaya konmuş bir siyasal programının bulunup bulunmadığı noktası da tartışmalıdır. Her şeyden önce, istenenin ıslah edilmiş bir kapitalizm mi yoksa tümüyle farklı bir toplum mu olduğu hakkında gruplar arasında bir oydaşma bulunmamaktaydı. Dile getirilen taleplerin hareketi nereye götüreceğinin ve arzulanan alternatif toplum gerçekleştiğinde bunun neye benzeyeceğinin bilinmediği, eylemciler tarafından bile kabul edilmektedir (Graeber, 2002: 72; Starr, 2000: 193). Seattle'daki işçi-çevreci ittifakının, az gelişmiş ülke muhalefetinin ve DTÖ'nün reform edilme-

si ve/ya da kapatılması için mücadele eden göstericilerin talepleri ve eylem taktikleri arasında farklılıklar vardı (Wainwright ve Prudham, 2000: 6-11). Bazı gruplar DTÖ'nün kapatılmasını talep ederken başka gruplar onun çevreyi ve işgücünü koruyan anlaşmalarla reform edilmesini istemiştir (Hardt-Landsberg, 2000: 104). Bir reformdan yana tavır alan NGoların kendi arasında ve reformcularla doğrudan eylem grupları arasında anlaşmazlıklar bulunmaktaydı (Clair, 1999: 88-95). Buna karşılık, ne reformistler ne de radikaller, ne istediklerini tam olarak açıklığa kavuşturmuşlardı (Scholte, 2000: 120). Seattle'daki NGolar, küreselleşmenin ekonomik ve toplumsal sonuçlarının kapsamlı bir değerlendirmesine sahip olmadıkları gibi, eğer gerçekleşirse, taleplerinin bu sonuçlar üzerinde nasıl bir etkiye bulunacağı hakkında da çok az fikir sahibiydiler. Gerçekçi bir alternatif program sunmadılar. NGO bloğu içinde mücadele edenlerin amaçlarının birbirleriyle sık sık uyumsuzluk gösterdiğinin neredeyse farkında değillerdi (Dunning, 2000: 475). Seattle eylemini içerden değerlendiren bir görüş, hareketin tutarlı bir ideolojisinin bulunmadığı yönündeki eleştiriye karşı, hareketin örgütlenme formlarının onun ideolojisi olduğunu, bunun da oydaşmacı demokrasi olarak karşımızda durduğunu belirtir (Graeber, 2002: 70). Benzer biçimde, bir eylemciye göre, Seattle'da çoğu kişi kesinlikle ekonominin demokratikleştirilmesine yandaşken pazar karşıtı ve şirket karşıtı duygu (alternatif) yeterince açığa çıkmış değildi (Solomon, 2000: 15). Reformist olsun radikal olsun, muhalif grupların bir siyasal programın unsurlarına dönüştürülmemiş dağınık taleplerinin çoğunun, küresel bir sivil toplumculuktan esinlendiğini, şirketlerle DTÖ, DB, IMF gibi uluslararası kurumları demokratikleştirmeye, çevre ve insan haklarına daha duyarlı hale getirmeye yönelmiş olduğunu (*Monthly Review*, 2000: 4) söylemek yanlış olmayacaktır.

DTÖ, DB ve IMF gibi kurumlar uluslararası serma-

ye hareketlerinin ve ekonomilerin bütünleşmesinin yolunu açmaktadır. Bu kurumların aldıkları kararlar, yaptıkları anlaşmalar sermayenin çıkarları doğrultusunda olmaktadır. Buna karşılık, Seattle’da dile getirilen “*fix it or nix it*” (“ya düzelt ya reddet”) ve Washington’daki DB/IMF karşıtı protestonun “*shrink it or sink it*” (“ya küçült ya batır”) sloganının anlamı, bu kurumların işgücünü, çevreyi ve yoksul halkların haklarını da gözetmesi, değilse bu kurumların reddedilmesidir. Buna bağlı olarak, görüşme masasında bir sandalye mi talep edildiği, farklı bir masa mı istendiği yoksa hiçbir masanın varolmamasının mı arzulandığı soruları, ne için mücadele edildiği noktasında bir kararsızlığın varlığına işaret eder (Marcuse, 2000: 25). Bununla ilişkili bir biçimde de, kapitalizm terk edilmeden hareketin amaçlarının gerçekleştirilmesinin mümkün olup olmadığı sorusu gündeme gelir. Neil Smith’in (2000: 3) belirttiği gibi, masa başında oturmak, bir toplumsal değişimden çok, olsa olsa hemoroite yol açabilir. Gerçekten de, sorun, kapitalizmin ne ölçüde ıslah edilip edilemeyeceği sorunudur. Üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çelişki ve bu ikili ile üretim koşulları arasındaki çelişki (O’Connor, 1996), kapitalizme özgü çelişkilerdir. Bu çelişkilerin yol açtığı toplumsal, ekonomik ve çevresel sorunlar toplumsal muhalefetin baskısıyla belki hafifletilebilir, ama kapitalizm varlığını sürdürürken tümüyle ortadan kaldırılamaz. Bu durumda, kapitalizmin mantığı ile toplumsal reformların uyumlaştırılmasının güçlükleri ile ilgili yukarıda yapılan tartışmaya geri dönmüş oluruz.

Seattle ve benzeri protestoların siyasal örgütlenme açısından örgütsel dağınıklığının, yatay bağlantıların güçsüzlüğünün ve iletişim eksikliğinin bulunduğu da belirtilmelidir. Örgütlenmeye ilişkin bu tür sıkıntılar, yukarıda ortaya konulan gruplar arası görüş farklılıklarının giderilmesi yönünde örgütsel bir zemin oluşturulmasını da olumsuz yönde etkilemektedir. Küresel-

leşme karşıtı harekete dahil olan farklı gruplar ve görüşler arasında bir yüzleşmenin, eleştiri dinamiğinin ve yapıcı diyalogun eksikliğine tanık olunmaktadır. Bu bağlamda, Hardt (2002: 114, 117) önemli bir noktanın altını çizer. Her bir oluşumun bir düğüm olduğu ağ tarzına bağlı hareketler, sayısız düğümlerle karşılaşmakta, bu sayede farklılıkları tanıyabilmekte, giderek, aralarında çatışma olduğu düşünülen düğümler aynı protestonun parçaları olabilmektedirler. Bu, bu tür hareketlerin sunduğu olanaklardan biridir. Bununla birlikte, ağ tarzına bağlı olanlarla geleneksel örgüt tarzları arasında bir karşılaşma ve yüzleşme eksikliği söz konusudur. Öte yandan, ağa dahil olanların farklılıklarını ifade etmenin ötesinde, daha kurucu ve dönüştürücü bir birlikteliğin koşullarını aradıklarını söylemek güçtür. Hareketin genelinde, farklılıkların tanınması kadar, farklılıkların birbirleriyle bağlantılı kılınması ve birbirlerini tamamlayarak dönüşüme uğramaları önem taşır. Bu bakımdan, diyebiliriz ki, yüzleşme, eleştiri ve diyalog eksikliğinin henüz giderilmemiş olması hareketin sınırlılıklarından bir başkasıdır.

Seattle’da ve sonrasında etkinliklerini artıran muhalif parçaların toplamı her zaman bütünlüklü bir alternatif üretmeye yetmediği için muhalefet sürecine ilişkin bazı soruların belirmesi doğaldır. Karşı çıkılan nedir, sunulan alternatif nedir, hedefi gerçekleştirmeyi mümkün kılacak strateji ve taktikler nelerdir, muhaliflerin birlikteliği nasıl sağlanacaktır gibi soruların yanıtları birbirinden bağımsız değildir. Neye karşı çıktığı açıklığa kavuşmadan alternatifin ne olduğuna karar verilmesi güç, bunu netleştirmeden stratejileri tartışmak anlamsızdır. Muhalif olmanın kendisine ve muhalif hareketlere değer yüklemek olanaklıdır. Ama kabul edilecektir ki, yukarıdakine benzer sorular tartışılmadığı ölçüde, “harekette bereket bulunduğu” anlayışı, yitirilmiş her mevziden sonra umudun biriktirilmesine değil, ör-selenmesine yol açma tehlikesi taşımaktadır.

II. 3. 'Postmodern Prens'in Siyasal Programı

Stephen Gill (2000: 133-40) Seattle'daki eylemin karşı çıkma dinamiğini, sermaye gücünün berkitilmesi, demokrasinin yara alması ve toplumsal adaletsizlerin yoğunlaşması ekseninde değerlendirmekte ve bu eksen üzerinden giderek küreselleşme karşıtı hareket içinde yeni bir öznenin doğmakta olduğunu ileri sürmektedir. Bu, demokrasi, ekonomik eşitsizlik, toplumun yeniden üretimi ve çevre konuları bağlamında harekete geçen küresel bir siyasal öznedir. Onun kavramlaştırmasıyla yeni özne, "postmodern Prens"tir. "Neoliberal küreselleşme"ye alternatif bir siyaset yaratma potansiyeli olan bu yeni kolektif özne, toplumsal cinsiyet, ırk ve sınıf boyutlarını içinde barındırır. İşçiler, insan hakları savunucuları, yerli halklar, kilise temsilcileri, küçük çiftçiler, öğrenciler ve başkaları bu özneye dahildir. Bu, geleneksel parti kavramından farklı olarak, doğmakta olan küresel sivil toplumun bağrında gelişen, kurumsallaşmamış ve merkezizetçilikten uzak ulusötesi bir siyasal partidir, bir hareket partisidir. Sivil toplumlar arası dayanışma ve kolektif kimlik formlarının çeşitliğini birleştirmeye çalışır. Yeni öznenin küresel eylemi, çoğul ve farklılaşmış, demokratik ve içselleştiricidir. Onun eyleminin yeni formları, toplumsal adalet, dayanışma, bilgi, kurtuluş, özgürlük, çeşitlilik, doğa, eşitlik ve demokrasi kavramlarını içermektedir.

Gill'in betimlediği bu yeni örgütlenme formu, Hardt ve Negri'nin (2001: 220) "ancak pratikte ortaya çıkacak bir şeydir" diyerek ele almadıkları, İmparatorluğa karşı direnişin örgütsel formu olsa gerektir. Özne ve onun siyasal programı bakımından, iki yaklaşım arasındaki koşutluk, kolayca görülebilir. İmparatorluğa karşı gerçek mücadele, özgür ve üretici pratiklerde ortaya çıkan çokluğa dayanır. Alternatif çokluğun eyleminden doğacaktır. "Çokluk", grup, kalabalık ve kitle gibi edilgen değil, halk gibi birlik oluşturan bir nüfus da değildir. Çokluk, "hareketli ve esnektir ve ge-

leceği sadece her yöne yayılan bir olabirlilikler toplamı olarak kavrar” (Hardt ve Negri, 2001: 384; 324-7). Çokluğun politik görevi, küreselleşme süreçlerini kendi amaçları doğrultusunda hızlandırmak, düzenlemek, yönlendirmek ve küresel düşünüp küresel mücadeleye girişmektir (Hardt ve Negri, 2001: 21, 220). Bu bakımdan, mücadele eden güçler herhangi bir coğrafyayla sınırlı değildir, gerek mücadele gerekse alternatif, küresel olmalıdır.

Burada, yerelci stratejilere karşı çıkan *İmparatorluk*'un yaklaşımında beliren bir paradokstan söz etmek mümkündür. Eğer ileri sürüldüğü gibi, bir dışarı-sı kalmamışsa ve sömürünün ve tahakkümün belirli bir yeri yoksa ve her yerse (Hardt ve Negri, 2001: 223), sömürüye karşı yerel-tikel mücadeleler de aslında “küresel” değil midir? Yerel mücadelelerin yapay bir iç-risi-dışarısı ayırımını sürdürmeye çalıştıkları kabul edilse bile, olgusal olarak bu ayırım ortadan kalktığına göre, özünde her bir yerel mücadele, küresel ilişkilerin özgül bir biçiminin yerel ölçekte yıkılması çabası olarak yorumlanabilir. Nitekim, aşağıda tartıştığımız gibi, Hardt ve Negri, yerel ölçüğe odaklanmış hareketleri de İmparatorluğun kalbine indirilmiş darbeler olarak ele alırlar. Bu durumda, yerel mücadelelerle ilgili görüşlerindeki çelişkinin küresellik fetişizminden (“küresel düşün, küresel eyleme geç”) kaynaklandığı söylenebilir. Buna benzer bir tartışma Seattle eyleminin küreselliği bakımından da yapılabilir. Seattle eylemi ile ilgili olarak yapılan çeşitli değerlendirmelerde, yerelci stratejilerden farklı olarak, onun küresel bir eylem stratejisinin parçası olduğu vurgulanır. Çeşitli yerel alanlardan gelerek Seattle’da toplananların eylemi küresel bir eylem olarak önemsenir, ama aynı grupların ya da Seattle’a gelemeyen benzer grupların yerel eylemleri yerelci bulunur. Tayvan’ın bir kasabasında *Nike* şirketinin oradaki sömürüsüne karşı, yerel talepler çerçevesinde, yerel grupların yaptığı eylemi yerelci ilan etmek, buna karşılık Seattle’da *Nike* alışveriş mer-

kezi önünde eylem yapmayı küresel eylem olarak olumlamak açıkça paradoksaldır.

Hardt ve Negri (2001: 225), İmparatorluğu doğrudan karşısına alan bir direniş stratejisinin değil de “eğik duruş stratejisi”nin önemini vurgularlar. Bu stratejiyi ayrıntılandırmazlar, ama şuna karşı çıkmayacaklardır. Bu strateji, yok olan ulus-devletlerle, İmparatorluğun kendisiyle ya da onun kurumsal yapısıyla cepheden mücadeleye girmek yerine, çokluğun hareketini sınırlayan mekanizmaların kaldırılmasını hedefleyen bir mücadele stratejisidir. Bu bakış açısından, örneğin Türkiye’nin AB’ne girmesi için mücadele vermek devrimci bir görevdir. Gerçekten de, emeğin hareket esnekliğinde devrimci bir yan bulunabilir. Ama, örnekten devam edilirse, sermaye egemenliğinin en gelişkin yapılarına eklenmek için Türkiye emek hareketini seferber eden bir stratejinin yaratacağı sorunlar göz ardı edilebilir mi?

Bununla bağlantılı olarak, Hardt ve Negri’nin mücadelelerle ilgili görüşlerindeki bir başka sorun da şudur: Egemenlik kavramında olduğu gibi toprak konusunu o denli abartırlar ki, emek mücadelesinin tarihsel birikimini de neredeyse topraktan özgürleşmeye indirgerler (Hardt ve Negri 2001: 70, 76); bu perspektiften, sanki proletaryanın tek hedefi mekânsal hareketliliğe ulaşmış ve sanki proletaryanın özgürleşme projesinin özü işgücünün serbest dolaşımını sağlamış gibi bir görüşe ulaşılabilir. Hardt ve Negri (2001: 226, 268), hareketlilik ve kitlesel işçi göçünün⁹ her zaman bir ret ve özgürlük arayışını ifade ettiğini ve hareketliliğin “durmaksızın artan bir özgürlük arzusu demek” olduğunu savunurlar.¹⁰ Hareketlilik bu denli önem kazandığı içindir ki, hareket halinde olmanın engeli olarak vurguladıkları ulus-devlet sınırlarını yerle bir eden İmparatorluğun kuruluşunu, proleter enternasyonalizmine olumlu bir karşılık olarak görürler: Proletaryanın uğruna savaştığı şey, onun yenilgisine rağmen gerçekleşmiştir (Hardt ve Negri, 2001: 75-6). Bu ne-

⁹ Küreselleşmenin verimli ürünlerini tartıştığı *Bilgi Çağı*’nın ilk cildinde Manuel Castells (1996: 232), küresel ekonominin varlığına karşın küresel bir işgücünün bulunmayışını sayılarla ortaya koymaktadır. Buna göre, ele aldığı ülkelerde yabancı işgücünün oranı yüzde 4 ile 7 arasındadır ve 1975 ile karşılaştırıldığında bu oran düşmüştür. Serbest dolaşımın olduğu AB’nde, başka bir üye ülkede istihdam edilenler 1993 itibarıyla ancak yüzde 2’dir ve bu, on yıldır değişmemiş bir yüzdendir.

¹⁰ Özgürlüğün mekânda hareket halinde olmak anlamına geldiğini, ‘iyi bir yaşam’ın, bir yerde kalıyor olmamak anlamında, hareket halindeki yaşam olduğunu ileri süren benzer bir görüş için bkz. Bauman, 1998: 121.

11| *İmparatorluk*'un, sermaye iktidarının yapılandırılmasında karşı sınıfın mücadelesine dikkati çeken tezini haklı olarak önemseyen, bununla birlikte, yaşanmakta olan yenden inşa sürecinin, proletaryanın taleplerinin İmparatorluk iktidarına içselleştirilmesi olarak anlaşılamayacağını, olsa olsa yürütülen proleter mücadeleler karşısında sermayenin direnişi olarak ele alınması gerektiğini vurgulayan bir görüş için bkz. Beşeli, 2001: 57. Aynı zamanda bu görüş, İmparatorluğun kuruluşunun proleter enternasyonalizmine bir yanıt oluşturup oluşturmadığı tartışması bakımından da önemlidir.

denle, yapılması gereken, hareketliliğin koşullarını sağlayan küreselleşmeye yerelci stratejilerle direnmek değil, küreselleşmeyi hızlandırmak ve “karşı-küreselleşme” yaratmaktır.

Hardt ve Negri'ye (2001: 78-82) göre, Filistin'deki İntifada, Los Angeles'daki 1992 ayaklanması, Chiapas isyanı, 1995 Fransa ve 1996 Güney Kore grevleri gibi hareketler, “hiçbir biçimde küresel olarak yayılan bir ayaklanma zincirinin halkaları olamamıştır”, çünkü birbirleriyle iletişim kuramamışlardır. İletişimsizliğin nedeni, mücadelelerin yöneldiği ortak bir düşman tanımının ve ortak bir mücadele dilinin yokluğudur. Bununla birlikte, iletişimsizlik kötü bir şey de değildir, zayıflıktan çok güçlülüğün bir göstergesidir “çünkü bütün bu hareketlerin hepsi zaten kendi başlarına altüst edicidir”. Hardt ve Negri'ye göre, bu hareketler, yerel ölçeğe odaklanmış olmakla birlikte küresel anlamı olan sorunları gündeme taşıdılar, ama yine de iletişimsizlik yüzünden küresel ölçekte yatay genişlemeleri söz konusu olmadı. Yatay olarak genişleyemedikleri için dikey olarak sıçradılar ve emperyal kuruluşun eklemelerine saldırdılar. Dolayısıyla, dikey olarak İmparatorluğa darbe indirebilen hareketlerin yatay genişlemelerine gerek de yoktur. Birbirleriyle ilişkiye girsin ya da girmesin, yatay olarak zincirin halkaları haline gelsin ya da gelmesin, her mücadele İmparatorluğun kalbine darbe indirmektedir. Onlara göre, bu mücadelenin gücü de buradadır. Ama yanıtız kalan soru şudur, yalıtılmış bu darbeler İmparatorluğu yıkabilir mi? Yıkarsa alternatif projesi ne olacaktır? Emperyal sisteme karşı mücadelenin olumlu (pozitif) kurucu rolüne değinen Hardt ve Negri'nin yaklaşımından çıkan sonuç şudur ki, bu olumluluk daha çok, bu tür mücadelelerin İmparatorluğun kuruluşundaki ve gelişmesindeki olumlu etkileri bağlamındadır. İmparatorluk, karşısında yer alan mücadeleleri tartarak, beliren talepleri içselleştirip kendisi ile bağdaştırmaya çalışarak kendini yeniler ve gelişimini sürdürür¹¹, ta ki, “biyo-

politik özne” kendi kurucu iktidarını gerçekleştirinceye kadar. Çokluğun eylemine, çokluğun kendi iktidarını kurması bakımından olumlu bir işlev yüklemekten çok, İmparatorluğun yapılarının geliştirilmesinde oynadığı olumlu rol bakımından değer verirler. Çokluğun karşı-iktidarının nasıl, hangi tür örgütsel formda ve yöntemlerle gerçekleştirileceği noktasında suskundurlar. Bununla birlikte, karşı-küreselleşme hareketi için örtük biçimde önerdikleri bir model olarak değerlendirilebilecek olan, 1910’larda ABD’de örgütlediği grevlerle önem kazanan ve *Wobblies* adıyla anılan Dünya Endüstri İşçilerinin (IWW) hareketidir. *İmparatorluk*’ta ele alınış biçimiyle bu hareketin iki temel özelliği, sabit ve kalıcı yönetim yapıları kurmamak anlamında örgütsel hareketlilik ve dünyadaki bütün dillerden ve ırklardan işçilerin birleştirilmesi anlamında etnik ve dilsel melezlikti (Hardt ve Negri, 2001: 221, 411). Bir başka deyişle, karşı-küreselleşme hareketi her tür dil ve ırkı bir araya getirirken kalıcı bir örgütlenmeye dayanmayacak, yatay olarak genişleme zorunluluğu olmayacak ve İmparatorluğun kalbine darbeler indirecektir. Bir bakıma, bu görüş, kronolojik olarak eşzamanlı ya da daha sonra ortaya çıkan Seattle ve sonrası mücadelelerin, sınırlılıklarına yukarıda işaret ettiğimiz somut pratiğini, teorik argüman olarak önümüze koymakta¹², ama çok önceden bildiğimiz “post-Marksist toplumsal hareketçi” teorik tezlerle (bu tezlerin eleştirisi için bkz. Wood, 1998) aynı hatta buluşmaktadır.¹³

Bu son saptamayı destekleyen bir nokta da, Hardt ve Negri’nin önerdiği siyasal programın küresel ölçekte bir “radikal demokrasi” programı oluşudur. Her ne kadar çokluğun getirebileceği alternatifle ilgili araştırmanın ikinci aşama olarak üzerinde çalıştıkları bir konu olduğunu belirtseler de, (Hardt ve Negri, 2001: 14) alternatif bir siyasal programın ana hatlarını oluşturmaktan da geri kalmazlar. Çokluğun küresel siyasal programı üç talep üzerinde yükselir. İlki, küresel ser-

¹² Ayrıca bkz. Sungur Savran’ın *Praksis*’in bu sayısındaki yazısı. Ek olarak, Savran, *İmparatorluk*’un ‘post-Marksist okuldan ne ölçüde etkilenmiş olduğu’ konusundaki belirsizliğe ve bunun nedenlerine de işaret etmektedir.

¹³ Hardt ve Negri, özel mülkiyetin anlamını yitirdiğini (2000: 313-4) savunmaktadırlar. Bu bakımdan, kapitalist mülkiyet ilişkilerini ortadan kaldırma hedefini önüne koymuş bir sınıf mücadelesi perspektifinin de anlamını yitirdiği ileri sürülebilir.

best dolaşımın ve göçün yasal güvencelerinin sağlanması ve herkesin yaşadığı ülkede tam bir yurttaşlık hakkına sahip olmasını ifade eden “küresel yurttaşlık hakkı”dır. Bu, çokluğun mekânı yeniden ele geçirmesinin de aracıdır. İkinci talep, her yurttaşın bir yurttaşlık geliri güvencesine sahip olması anlamında, “herkes için bir toplumsal ücret hakkı”dır. Böylece, çokluk, üretim ve yeniden üretim zamanı arasındaki yapay ayrımları ortadan kaldırarak ve emekteki dönüşümlere odaklanarak zamanı denetimine alacaktır. Üçüncüsü de, bilgi, bilişim, iletişim ve duygulanımlara özgür erişim ve denetim demek olan “yeniden sahiplenme hakkı”dır. Bu hak, çokluğun kendisini, yalnızca kendisinin denetlemesi ve özerk biçimde üretebilmesi hakkıdır (Hardt ve Negri, 2001: 398-407). Görülüyor ki, *İmparatorluk*’un siyasal programı, aslında, genişletilmiş bir demokrasi programıdır. Bir başka deyişle, Hardt ve Negri’nin sunduğu ve ilk anda küresel kapitalizmin aşılmasını hedefler gibi görünen siyasal programın, aslında küresel kapitalizmin demokratikleştirilmesini arzulayan bir program olduğu söylenebilir. Bu nokta, Seattle’da dile getirilen küreselleşmenin demokratikleştirilmesi taleplerini çağrıştırmaktadır. Kapitalizmin demokratikleştirilmesi perspektifinin teorik-pratik sınırlılıkları daha önce ortaya konmuş olduğu için, burada bu tartışmaya yeniden girmenin gereği yoktur.

Korkut Boratav’ın (2000: 25), “güncel sorunlara işlevsel yanıtlar arayan ve bulamayan ‘sol’ akımlar küreselleşmeyi önce kaçınılmaz, karşı durulamaz bir süreç olarak; adım adım da ‘hayırlı’ bir dönüşüm olarak görmeye başlıyor ve hızla ideolojik teslimiyete sürükleniyorlar” görüşüne karşı Zafer Parmaksız (2002: 99) şu soruyu sorar: “Tıpkı Lenin’in emperyalizm tartışmalarında aldığı konum gibi, kaçınılmazlıkla nitelenen küreselleşme olgusundan devrimci pratik-politik sonuçlar çıkarmanın ve böylelikle bunda bir ‘hayır’ görmenin ne mahsuru var? Lenin emperyalizme kaçınılmaz dediği ve bunda bir hayır gördüğü için ‘hızla ideolojik

teslimiyete' mi sürüklendi?" Eğer Lenin'in emperyalizm yaklaşımında olduğu gibi, küreselleşme, Hardt ve Negri'nin dahil edilebileceği aşağıdan küreselleşme yanlılarınca bir sınıf savaşının kavramı olarak ele alınıyor olsaydı, Parmaksız'ın sorusunun teorik bir anlamı olabilirdi. Oysa yapılan, sınıf mücadelesinin ve artık çaptan düşen devleti ele geçirme hedefinin gündemden düştüğü savı üzerinde yükselen ve küreselleşmenin demokratikleştirilmesini ve toplumsallaştırılmasını öngören bir reform programıyla küreselleşme ideolojisine eklenmektedir.

III. Ne Yapmalı?

İçerdikleri farklılıklarla birlikte, yazı boyunca tartışılan teorik-pratik duruşların birkaç açıdan benzerliklerinin bulunduğu saptandı. Bunların, küreselleşmeci yaklaşımların belirsizliklerinden kurtulamadıkları, karşı çıktıkları bu yaklaşımların tezlerine yer yer eklemledikleri, devletin, kapitalist toplumsal formasyondaki rolünü anlayamadıkları ve dile getirdikleri siyasal taleplerin açmazlarının bulunduğu gösterildi. Yukarıda yapılan tartışmada ortaya konduğu gibi, devletin çökmekte olduğunu ileri süren iki farklı teorik yaklaşım (Bourdieu ile Hardt ve Negri), neoliberalizmin, devletin yok olduğu biçimindeki "küresel serbest pazar" retoriğinin temel tezini benimsemiş görünmektedirler. Şöyle de söylenebilir: Devletin yok olduğu öncülü, üç ayrı siyasal-ideolojik yaklaşımın ortak paydasıdır. Neoliberalere göre, devlet yok olmaktadır, öyle de olmalıdır, süreci hızlandıralım; refah devletini savunanlara göre, devlet yok olmaktadır, sahip çıkalım, yok ettirmeyelim; aşağıdan küreselleşme perspektifine göre, devlet yok olmaktadır, olsun, kapitalizmle sorunu olanlar küreselleşmeyi demokratikleştirmelidir. Oysa, devlet, kapitalizmde, ne küreselleşmenin tahrip ettiği bir hayır kurumudur, ne de sermaye ile hiçbir ilişkisi kalmayan ve giderek küreselleşme karşısında sönmekte olan zavallı bir aygıttır. Sermaye

ve devlet ikilisinin ilişkisini ve birlikteliğini saptamak, gerçekçi bir siyasal duruş inşa etmenin temel taşları arasındadır.

Tartışmayı bir sonuca bağlamak üzereyken kapitalizmde devletin yeri hakkında geniş bir tartışma açmak (örn. bkz. Jessop, 1990) oldukça yorucu bir iş olacaktır. Kaldı ki, *devletin ne olduğu* hakkında pek çok doyurucu çözümlemenin bulunduğu gerçeği de bir sır değildir. Öte yandan, bu yazının konusu çerçevesinde, “küreselleşme” bağlamında *devlete ne olduğu* hakkında satırbaşlarıyla da olsa birkaç saptamada bulunmak, buraya kadar sürdürülen tartışmanın savlarını güçlendirmek bakımından gerekli görülebilir. Ekonomi-siyaset ilişkisi ve sermaye-devlet ilişkisi, tahtarevalli hareketinin temsil ettiği bir ilişki değildir ki, biri yükselirken öteki aşağıya gitsin, ekonomi ve sermaye alan değiştirdiğinde (uluslararasılaştığında) siyaset ve devlet çaptan düşsün. Ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkileri, sermaye ilişkisinin (“*capital relation*”) iki yönü olarak düşünmek gerekir (Holloway ve Picciotto, 1977). Sermeye ile devlet arasındaki ilişki bir simbiyotik ilişki, birlikte varolma ilişkisidir. Öyleyse, uluslararasılaşmanın sonucu olarak devletin ölümü, sönümlenmesi, etkisizleşmesi savları dayanaktan yoksun kalır. Gerçekte olan, devletin bir yapı olarak ekonomiden ve sınıf mücadelesinden görece özerkliğinin sermaye sınıfının lehine olarak aşınmasıdır (bu savımın kapsamlı bir tartışması için Çoban, 2000). Burada, devletin aradan çekilerek sermaye ile emeğin doğrudan karşı karşıya kalması durumu söz konusu değildir; tersine, devlet, sermayenin isterlerine, beklentilerine ve taleplerine duraksamasız bir biçimde, gerek ulusal gerekse uluslararası alanda uygun yanıtlar üretmektedir. Devletin sermayenin isterlerine ve yararına uygun olarak üstlendiği kimi rollere sayısız örnek verilebilir. Devlet, finansal ve ekonomik krizlerde güç duruma düşen büyük şirketleri kurtarmak ve büyük yatırımcıları korumak için seferber olmaktadır. Örneğin, 1994 Meksika,

1999 Brezilya ve 2001 Arjantin krizlerinde ABD ve 1998 Asya krizinde ABD ile Avrupa hükümetleri, *IMF* ve *DB*'nin kurtarma programlarını uygulamaya koymasını sağladılar. Devlet, uluslararası ticari rekabette şirketlere avantajlı bir konum oluşturmak için sübvansiyonlar ve vergi kolaylıkları sunmaktadır. Gelişmiş devletler denizaşırı pazarların ele geçirilmesi için az gelişmiş ülke hükümetlerine kredi silahıyla baskıda bulunurken, ABD'nin tekstil ve çelik sektörlerinde yaptığı gibi, kendi ulusal pazarlarını kota ve tariflerle korumaktadırlar. Tarifler ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), Dünya Ticaret Örgütü, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA), Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (LAFTA) ve Çoktarafli Yatım Anlaşması (MAI) gibi uluslararası ticareti ve yatırımları yeniden düzenleyen kurumsal yapılar, devletlerin girişimleri, müzakereleri ve sağladıkları güvencelerle oluşturulmaktadır (Petras, 2002: 139-42). ABD ile AB arasında yaşanan muz (*the Guardian*, 6/3/1999; 10/4/1999) ve hormonlu et savaşlarında (French, 2000: 111) olduğu gibi, devletler büyük şirketlerin uluslararası iş takipçisi bürolarıymışçasına önemli roller de üstlenmektedir. Devletin ulusal ölçekte de sermayenin bir bürosuna dönüştüğünü gösteren şu çarpıcı örnek de, yine devletin görelî özerkliğinin sermaye lehine aşınmasının (erozyon) kanıtı olarak verilebilir: İngiliz *Daily Express* gazetesinin bir muhabiri, *AgrEvo* adlı gen mühendisliği ile ürün elde etme alanında faaliyet yürüten şirketten bir görüşme talebinde bulunur. Gazetecinin bu talebine yanıt, şirketten değil ama Kabine Bürosu'ndan gelir. İngiliz hükümeti için çalışan memur gazeteyi arayarak, gazetecinin daha memura sormadığı soruları yanıtlayabilmiştir. Gazetecinin görüşme talebini alan şirket, hükümeti aramış ve hükümet de gazetecinin şirkete yönelttiği zor soruları yanıtlama görevini üzerine almıştır (Monbiot, 2000: 270). Bu saptamaların küreselleşme bağlamında ortaya çıkan teorik-pratik muhalefet için ne tür bir sonucu olabilir? Sermaye yararına devletin görelî özerkliğinin

aşındığı bir konjonktürde, devleti, toplumsal mücadelenin ele geçirmesi gereken hedefler arasından çıkararak perspektifle, devleti, toplumsal mücadelenin dört elle sarılması gereken bir müttefik olarak sunan perspektifin ikisi de eşit ölçüde siyasal olarak kusurludur.

Bitirirken birkaç noktayı daha vurgulamak gerekir. Küreselleşme karşıtı muhalefet, hem neye karşı olduğu noktasında belirsizlik giderilemediği ölçüde çok geniştir, hem de bağlandığı talepler geniş bir mücadele perspektifinin unsurlarına dönüştürülemediği ölçüde dar kapsamlıdır. Dar kapsamlı talepler ile geniş bir mücadele perspektifi arasındaki fark, DTÖ'nün, *IMF/DB*'nin toplantılarını engellemeye çalışan muhalefet ile bu kurumların kapitalizmin işleyiş süreçleri içindeki yerini ön plana çıkararak kapitalizm karşıtı muhalefet arasındaki farktır. Bu, DTÖ'ne, neoliberal saldırılara vb. karşı muhalefetin anlamını tartışmalı hale getiren bir görüş değildir. Tam tersine, muhalefetin içinin doldurulması hakkında tartışma açan bir görüştür. Neoliberalizmi sınıftan tümüyle özerk bir ideolojymiş gibi ele alan ve yaşadığımız sorunları yalnızca bu ideolojinin saldırılarına bağlayan bir muhalefet perspektifi, ideolojinin rolünü aşırı biçimde abartmaktadır. Bu abartı ölçüsünde, Marx ve Engels'in ve Ellen Wood'un (1998: 1-7) "hakiki" sosyalizm' nitelemesi ile eleştirdiği siyasal yaklaşıma yelken açılıyor demektir. Neoliberalizm/küreselleşme karşıtlığında, neoliberal ideolojik ve etik anlayış terk edilince kapitalizmin maddi yapısında arzulan bir dönüşüme sıçranacakmış gibi bir inancın izlerini sürmek mümkündür.

Yazı boyunca tartışılan neoliberalizm/küreselleşmeye muhalefet perspektifleri, daha geride yatan kapitalist üretim ilişkilerinin sorgulanmasını bilinçli ya da bilinçsiz biçimde ihmal etmektedir. Toplumsal ve Keynesyen devlet siyasaları güçlendirilse, özelleştirmeden vazgeçilse, spekülasyon sermaye hareketleri denetlense, sermaye üzerindeki vergiler bir miktar artırılsa (Bourdieu ile Hutton), özelde DTÖ genelde uluslararası örgütlerin işleyiş mekanizmaları demokratikleştirilse,

emeği ve çocukları koruyan hükümler DTÖ anlaşmalarına dahil edilse ya da DTÖ'nün görüşmeleri engellense (Seattle muhalefeti), herkese ölmeyecek kadar gelir hakkı ve göçün yasadışılığını ortadan kaldırmak üzere küresel yurttaşlık hakkı gerçekleştirilse (Hardt ve Negri) vs., sömürü ve tahakkümün mükemmelleştirilmesini beraberinde getiren kapitalist üretim ilişkileri ortadan kalkmış mı olacaktır? Bunların her biri mücadelenin önemli kazanımları sayılacaktır, ama tek tek bu kazanımlar kapitalizmin yıkılmasını sonuçlandıracak bir belirleyiciliğe sahip değildir. Bir Seattle eylemcisinin vurguladığı gibi, mücadelede dile getirilen taleplerin bir kısmı son kertede antikapitalisttir, çünkü kapitalist mülkiyet ilişkileri altında bunların gerçekleştirilmesi olanaksızdır (Solomon, 2000: 15). Mevcut sistemle şu ya da bu ölçüde sorunu olanlar varsa, yapılması gereken, Seattle eylemcisinin işaret ettiği bu antikapitalist özün mücadelede açıkça ortaya konması ve geliştirilmesidir. Dönemsel mücadeleler, gerek biriktirdikleri direniş ruhuyla gerekse kazanımlarıyla üreten ve sömürülen kesimlerin, Hardt ve Negri'nin terminolojisiyle, karşı-iktidarının kilometre taşlarıdır. Ama alınan yol, ancak nereye gidilmek istendiğine dair bir hedef belirlendiyse siyasal bir anlam taşır. Bu bakımdan, küreselleşme bağlamında sürdürülen teorik tartışmaların ve mücadele pratiklerinin kapitalizm karşıtı bir zemine çekilmesi yaşamsaldır.

Kuşkusuz, böyle bir zeminsel berkitmenin, her kildi açabilecek bir anahtar ya da tüm belirsizlikleri giderebilecek sihirli bir değnek olmadığı açıktır, ama özgülleşme mücadelesi açısından potansiyel gücü de göz ardı edilemez. Teorik ve pratik düzeylerde, küreselleşme karşıtlığından kapitalizm karşıtlığı zeminine geçmenin sunabileceği kimi olanaklara kısaca işaret etmekle yetinelim. Birincisi, kapitalizmin, küreselleşme için haklı olarak söylendiği gibi tutanın elinde kalan, her yöne çekilebilen bir içeriğinin bulunduğu ileri sürülemez. Asırlardır kendini yenileyerek hüküm süren

14| Bu tartışma son derece önemlidir ama yazının giriş bölümünde yer verilen amacı ve kapsamı göz önünde tutulduğunda bunun başka bir yazıya bırakılması yerinde olacaktır. Kaldı ki, *Praksis*'in bu sayısında yer alan kimi yazılar böyle bir tartışmaya katkıda bulunmaktadır.

kapitalizm, kuramsal olarak da içi doldurulmuş bir gerçekliktir. İkincisi, sermayenin uluslararasılaşması, kapitalizmi sona erdirmemiştir, tersine onun sömürü ve tahakküm mantığının uzantısı olan bir süreçtir. Kapitalizme karşı olmak, sermayenin küresel yayılımı ve egemenliği, insanın ve doğanın küresel boyutta şekleştirelmesi, emeğin ve çevrenin küresel sömürsü olarak küreselleşmeye karşı olmayı kapsar ve kuşatır. Bu anlamda kapitalizme karşı olmak, sınıfsal çelişkinin sona erdiğini ilan eden görüşlerde rastlanabilecek niteliklemlerle, olmayan bir düşmana karşı savaşmak saflığı, teorik bir dinazorluk ve pratik olarak zamanımızın Donkişotluğu değildir, güncel olanda tarihsel olanı ortaya koymaktır. Üçüncüsü, böyle bir zeminsel sıçrama sayesinde, küreselleşme karşıtlığı bağlamında sürdürülen açık bir düşman tanımının bulunmayışı türünden tartışmaları geride bırakmak mümkün hale gelebilir. Son olarak dördüncüsü, öncesiz ve sonsuz bir güncelde evrilen küreselleşmeye karşı olmaktan farklı olarak, günceli tarihsellikte yoğunluğu için kapitalizm karşıtlığı eksenine, toplumsal mücadeleler tarihinin ideolojik, siyasal, örgütsel birikimini sahiplenme, geliştirme ve sıçratma potansiyeline sahiptir. Bu dört noktaya karşın, küreselleşme karşıtlığında olduğu gibi, kapitalizm karşıtlığı da daha çok bir karşı çıkma, direnme ve savunma perspektifi olarak anlaşılabilir. Bunun getireceği sınırlılıklar, kapitalizmin toplumsal ve siyasal alternatifini yeniden gündeme getirmekle aşılabilir. Ulaşılabilecek hedef, yalnızca kapitalizm karşıtlığı eksenine sabitle-nirse eksik kalır, çünkü yıkmanın kaosu içinde sonsuza kadar kalınmadığı bilinmektedir. Bu nedenle, mevcut sistemle sorunu olanların bakış açısından, alternatifsiz olduğu ileri sürülen kapitalizmin alternatif(ler)i ve bu hedefe ulaşmanın stratejisi hakkında da geniş bir tartışma yürütmenin¹⁴ uzun erimli teorik-pratik mücadelenin kapsamına girdiğini kabul etmek gerekir. ■

Kaynaklar

- Albrow, M. (1996) *The Global Age*, Cambridge: Polity.
- Althusser, L. (1990) "Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists" G. Elliott (der.) *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists and Other Essays* içinde, London and New York: Verso, 69-165.
- Anderson, P. (2000) "Renewals", *New Left Review* (II), 1, 5-24.
- Arrighi, G. (1994) *The Long Twentieth Century*, London and New York: Verso.
- Başkaya, F. (2001) "Küresel Kapitalizm Neoliberalizm Devlet", *Özgür Üniversite Forumu*, 16, 5-22.
- Bauman, Z. (1998) *Globalization: The Human Consequences*, Cambridge: Polity.
- Benton, T. (1999) "Sustainable Development and the Accumulation of Capital: Reconciling the Irreconcilable?" A. Dobson (der.) *Fairness and Futurity: Essays on Environmental Sustainability and Social Justice* içinde, Oxford: Oxford University Press, 199-229.
- Beşeli, M. (2001) "Köstebek Yaşıyor", *Özgür Üniversite Forumu*, 16, 49-64.
- Bienefeld, M. (1994) "Capitalism and the Nation State in the Dog Days of the Twentieth Century", R. Miliband ve L. Panitch (der.) *Socialist Register 1994: Between Globalism and Nationalism* içinde, London: The Merlin Press, 94-129.
- Boratav, K. (2000) "Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?" A. Tonak (der.) *Küreselleşme: Emperyalizm*
- Yerelcilik İşçi Sınıfı* içinde, Ankara: İmge, 15-25.
- Bourdieu, P. (1998) *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*, Fransızcadan çev. R. Nice, Cambridge: Polity.
- Brenner, R. (1998) The Economics of Global Turbulence, *New Left Review* (I) (special issue), 229.
- Callinicos, A. (1999) "Social Theory Put to the Test of Politics: Pierre Bourdieu and Anthony Giddens", *New Left Review* (I), 236, 77-102.
- Callinicos, A. (2000) "Impossible Anti-Capitalism?", *New Left Review* (II), 2, 117-24.
- Castells, M. (1996) *The Rise of the Network Society (The Information Age: Economy, Society and Culture, vol. 1)*, Oxford: Blackwell.
- Clair, J. (1999) "Seattle Diary: It's a Gas Gas Gas", *New Left Review* (I), 238, 81-96.
- Clarke, S. (1994) *Marx's Theory of Crisis*, London: St. Martin's Press.
- Çoban, A. (2000) *Global vs Local? International Capital, the State and Communities of Environmental Resistance*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Essex Üniversitesi, Colchester, İngiltere.
- Çoban, A. (2001) "International Arbitration, Sovereignty and Environmental Protection: The Turkish Case", The 2001 Berlin Conference on the Human Dimensions of Global Environmental Change, "Global Environmental Change and the Nation State", 7-8 December 2001'de sunulan tebliğ, <http://www.fu-berlin.de/ffu/akumwelt/bc2001/download.htm>
- Dunning, J.H. (2000) "The Future of the WTO: A Socio-Relational Challenge", *Review of International Political Economy*, 7, 3, 475-83.
- Falk, R. (1999) *Predatory Globalization*, Cambridge: Polity.
- Featherstone, M., S. Lash ve R. Robertson (der.) (1995) *Global Modernities*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Fine, B. ve L. Harris (1979) *Rereading Capital*, London: Macmillan.
- Foucault, M. (1991) "Governmentality", G. Burckell, C. Gordon ve P. Miller (der.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, London: Harvester Wheatsheaf, 87-104.
- French, H. (2000) *Vanishing Borders: Protecting the Planet in the Age of Globalization*, London: Earthscan.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity.
- Gill, S. (2000) "Toward a Postmodern Prince? The Battle in Seattle as a Moment in the New Politics of Globalisation", *Millennium: Journal of International Studies*, 29, 1, 131-40.
- Graeber, D. (2002) "The New Anarchists", *New Left Review* (II), 13, 61-73
- Grass, G. ve P. Bourdieu (2002) "The "Progressive" Restoration – A Franco-German Dialogue", *New Left Review* (II), 14, 63-77.
- Green, P. (2002) " 'The Passage from Imperialism to Empire': A Commentary on *Empire* by Michael Hardt and Antonio Negri", *Historical Materialism*, 10, 1, 29-77.
- Halliday, F. (2000) "Getting Real About Seattle", *Millennium: Journal of International Studies*, 29, 1, 123-9.
- Hardt, M. (2002) "Today's Bandung", *New Left Review* (II), 14, 112-8.
- Hardt, M. ve A. Negri, (2000) *Empire*, Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press.
- Hardt, M. ve A. Negri (2001) *İmparatorluk*, çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı.

- Hardt-Landsberg, M. (2000) "After Seattle: Strategic Thinking About Movement Building", *Monthly Review*, 52, 3, 103-26.
- Harman, C. (1996) "Globalisation: A Critique of a New Orthodoxy", *International Socialism*, 73, 3-33.
- Harman, C. (2000) "Anti-Capitalism: Theory and Practice", *International Socialism*, 88, 3-60.
- Hirst, P. ve G. Thompson (1996) *Globalization in Question*, Cambridge: Polity.
- Holloway, J. ve S. Picciotto (1977) "Capital, Crisis and the State", *Capital & Class*, 2, 76-101.
- Hutton, W. (1996) *The State We're In*, London: Vintage.
- Isaac, J. C. (2000) "Intellectuals, Marxism and Politics", *New Left Review (II)*, 2, 111-5.
- Itoh, M. ve C. Lapavistas (1999) *Political Economy of Money and Finance*, London: Macmillan.
- Jessop, B. (1990) *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, Cambridge: Polity.
- Kagarlitsky, B. (2000) "The Suicide of *New Left Review*", *International Socialism*, 88, 127-33.
- Kaldor, M. (2000) "'Civilising' Globalisation? The Implications of the 'Battle in Seattle'" *Millennium: Journal of International Studies*, 29, 1, 105-14.
- Keyman, E.F. (2002) "Kapitalizm-Oryantalizm Ekseninde Küreselleşmeyi Anlamak: 11 Eylül, Modernite, Kalkınma ve Öteki Sorunsalı", *Doğu Batı*, 18, 27-53.
- Kiely, R. (2002) "Actually Existing Globalisation, Deglobalisation, and the Political Economy of Anti-capitalist Protest", *Historical Materialism*, 10, 1, 93-121.
- Kürkçü, E. (2001) "Küreselleşme ve İki Tepki", *Özgür Üniversite Forumu*, 16, 23-6.
- Lipietz, A. (1987) *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*, Fransızcadan çev. D.Macey, London: Verso.
- Marcuse, P. (2000) "The Language of Globalization", *Monthly Review*, 52, 3, 23-7.
- Monbiot, G. (2000) *Captive State: The Corporate Takeover of Britain*, London: Macmillan.
- Moran, J. (1998) "The Dynamics of Class Politics and National Economies in Globalisation: The Marginalisation of the Unacceptable", *Capital & Class*, 66, 53-83.
- Monthly Review* (2000) "Toward a New Internationalism", 52, 3, 1-10.
- Murray, R. (1971) "The Internationalization of Capital and the Nation-State", *New Left Review (I)*, 67, 84-109.
- Naisbitt, J. (1994) *Global Paradox: The Bigger the World Economy, the More Powerful Its Smallest Players*, London: Brealey.
- O'Connor, J. (1996) "The Second Contradiction of Capitalism", T. Benton (der.) *The Greening of Marxism* içinde, New York and London: The Guilford Press, 197-221.
- Ohmae, K. (1993) "The Rise of the Region State", *Foreign Affairs*, 72, 2, 78-87.
- Parmaksız, Z. (2002) "Emperyalizm ve Küreselleşmecilik", *Teori ve Politika*, 26, 91-105.
- Petras, J. (2002) "A Rose by Any Other Name? The Fragrance of Imperialism", *The Journal of Peasant Studies*, 29, 2, 135-60.
- PGA Bulletin* (1999) "Global Day of Action, November 30, 1999", No.4 (October), www.nadir.org/nadir/initiative/agp.en
- Robertson, R. (1992) *Globalization: Social Theory and Global Culture*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Savran, S. (1996) "Küreselleşme mi Uluslararasılaşma mı?", *Sınıf Bilinci*, 16, 37-79.
- Scholte, J.A. (2000) "Cautionary Reflections on Seattle", *Millennium: Journal of International Studies*, 29, 1, 115-21.
- Sklair, L. (1995) *Sociology of the Global System*, İkinci Baskı, London: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf.
- Smith, N. (2000) "Global Seattle", *Environment and Planning D: Society and Space*, 18, 1, 1-5.
- Solomon, W.S. (2000) "More Form Than Substance: Press Coverage of the WTO Protest in Seattle", *Monthly Review*, 52, 1, 12-20.
- Starr, A. (2000) *Naming the Enemy: Anti-Corporate Movements Confront Globalisation*, London and New York: Zed Books.
- Wainwright, J. ve S. Prudham (2000) "The Battles in Seattle: Microgeographies of Resistance and the Challenge of Alternative Futures", *Environment and Planning D: Society and Space*, 18, 1, 5-13.
- Wallerstein, I. (1996) "Underdevelopment and Its Remedies", S.C. Chew ve R.A. Denemark, (der.) *The Underdevelopment of Development* içinde, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, 355-61.
- Waters, M. (1995) *Globalization*, London and New York: Routledge.
- Weiss, L. (1997) "Globalisation and the Myth of the Powerless State", *New Left Review (I)*, 225, 3-

27.

Went, R. (2000) *Globalization: Neoliberal Challenge, Radical Responses*, London, Sterling, Virginia: Pluto Press with the International Institute for Research and Education.

Wood, E.M. (1998) *The Retreat from Class: A New 'True' Socialism*, London and NewYork: Verso.